ڕێبازی مێژووی زمانی کوردی

● محمد أمین هەورامانی ●

پێشەکی:

دەربارەی سەرگوزەشتەی باو باپیری دێرینی کورد (میدیەکان)ەوەو کەلەپوری سامانی رۆشنبیریی دێرینیانەوە، هیچ جۆرە سەرچاوەیەکی راستەوخۆو یەکسەرە ، کەوەك ؛ هەڵکەندراوو نەقش و نقووشی نووسراوی کۆنی سەردەمی خۆیانەوەو بە ناویانەوە بێ ، تائێستە بەردەست نەکەوتووە ، یان نە دۆزراوەتەوە، یان ئەگەریش دۆزرابێتەوە دەستی خاوەنی دڵسۆزی خۆی نەکەوتووە!

ئەگەر دەست یەکێکی بێگانەو نادۆستیش کەوتبێ ، ناتوانێ پەردەی شاراوەیی لەسەر لابدات چونکە هەرگیز نایەوێ چاوی بە رۆشنایی زیندەگی بپشکوتێ نەوەك بەناووهەوای خۆشەویستی ی خۆشەویستانی پاراو بێ !!

ئەو زانیاریانەی ، کە لەم رووەوە ، دەستمان بکەوێ و زۆر نەبێ کەم توانای رێگا رۆشنکەرەوەیان بۆمان هەبێ ، ئەگەرچی زۆر کەم و ناتەواویش بن ، مەگەر لە قورگی بێگانەو نا دۆستانی کوردەوە بیا نهەێنینە دەرەوە.

زانیاری بەو جۆرە، خۆی لە خۆی دا، بەهایەکی بێ هاوتاو سەنگێکی یەکجار مەزنی بۆ ئێمە هەیە، ئەگەر زانیمان بیرمان بەرەو دێرینی داپۆشراومان دەگەرێتەوەو بەو هۆیەوە ، دێنە سەر ئەو بریارەی کە جەوهەرەکەی دەمانگەیەنێتە ئەو باوەرەی کە ئەو سەرچاوە بێگانەو نادۆستانە کە ناوبەناوو لێرەولەوێ. شتێکی کوردی یان بە دەستەوە دابێ ، هەر لەبەر ئەوە بووە کە بەرگەی بەربەست کردنی هورووژمی لافاوی زانیاریی کوردی یان نەکردووەو بۆیە ؛ سەرگوزەشتەو بەسەرهات و سامانی رۆشنبیریی راستەوراست و دەست هەڵبەستی خۆیان ، بە مەبەستی بە تیری دوو نیشان شکاندن، شتێکی زور کەم بەوێنەی مشتێ لە خەرواری ـ یان، خستووەتە روو!

بە هۆی لێ ورد بوونەوەو توێژ هەڵدانەوەو بەراورد کردنەوە، بۆ گەیشتن بە راستی یەك ، کە باوەڕو بڕوا دانی خۆیان پیای دا بنێن و دوور بکەوینەوە لە یەکسەرە لارەملی بوون ، بۆ هەر بیروڕایەك ، کە لەو رووەوە بڵاو کراوەتەوە، وا هەندێ لەو زانیاریانە ، کە لە هەندێ سەرچاوەی زۆر نزیك دا هاتوون، دەخەینە بەر زاری دەمەتەقێ خوێنەر ، بۆ دڵنیابوون بۆ لەوەی کە ئەمە وێنەی یەکێکە لە دەیان و بشگرە لە سەدان!.

لە سەرچاوەی جۆری جۆری پارسی دا ، وامان بۆ دەردەکەوێ ، کە نەتەوەیەکی ئاری نەژاد بە ناوی میدیەکانەوە ، لە نیشتمانی میدیا(کوردستان)دا نیشتەجێ بوون و لە کاتێك و سەردەمێك دا، بۆ ماوەی چەند سەدەیەکیش خاوەنی دەسەڵات و فەرمانرەوایەکی یەکجار فراوان بوون. بە شێوەیەك، کە جگە لە سەرپاکی ناوچەکانی کوردستانی ئەمرۆ ، سەرپاکی ناوچەکانی دیکەی ئێرانی یان بە دەستەوە بووەو ناوچەی پارسیش یەکێ لەو ناوچە ستراپنشینانەی میدیەکان بووە، لە چەرخ و دەمێکیش دا ، وڵاتی ئاشوورییەکانیش دەکەوێتە ژێر دەستەلاتیانەوە (نەینەوا)ش دەبێ بە یەکێ لە ستراپنشینەکانی میدیا.

لە لایەکی دیکەوە ، لە پەراوێز و داوێنی سەرچاوە پارسی یەکان دا ، ئەوەمان بەرچاو دەکەوێ، کە میدیەکان، جگە لەوەی کە خاوەنی زمانی تایبەتی خۆیانیان بوون، کە زمانی میدی بووە، بە نووسینی میخی نووسراویان هەبووە. هەروەها خاوەنی یاسای کشت واکاڵی و ئەندازیاریی و یاسا ناسیی و کارگێریی و سامانی رۆشنبیریی دینی و رۆشنبیریی ئەدەبی ی خۆیان بوون و لەو رووەشەوە ، دان بەوەدا دەنێن و پێشی لەسەر دادەگرن ، کە وڵاتی میدیا مەڵبەندیی خوێندەواریی دینی بووەو لەوێوە، بە سەدان پیری دینی هەموو ساڵێ بەملاو بەولای وڵات دا ، بۆ ناوچە جۆر بە جۆرەکان نێردراون !!

کاتێ ، کە ئەو سەرچاوانە دێنە سەر باسی کەلەپووری دینی و هی رۆشنبیریی میدیەکان ، وای لە قەڵەم دەدەن ، کە میدیەکان خاوەنی سامان و کەلەپوورێکی ئەدەبی بوون و چەندان نووسراویان لەو رووەوە هەبووەو ئەدەبی گەلیی لە فراوان کردنی ئیلهامی شاعیرەکان و نووسەرەکانیان دا دەورێکی باڵای هەبووە لەگەڵ ئەوەش دا، وامان پێ دەسەلمێنن، یان نیازیان وەهایە پێمان بسەلمێنن، کە هەرچی ئەو جۆرە کەلەپوورو سامانە وێژەیی یە ئەدەبیانە هەبووە، سەرپاکی لەلایەن گریکەکانەوە چەپاو کراوەو ئەوەی بەسوود بووە، وەك نووسراوو مۆری هەڵکەندراوو کتێبێ ئەستێرەناسیی و یاساناسی و ئەندازیاریی بۆ خۆیانیان بردووەو ئەوەشی دەردی ئەوانی نەخواردووە، یان مانەوەی زیانی بۆ ئەوان هەبووە، هەموویان ، یان بە سووتاندن، یان بەهەر جۆرێکی دیکە لەناویان بردووە!

ئێمە، ئەگەر سەرچاوەکانی تر ، لەو رووەوە بە وردیی بخوێنینەوە، تێ دەگەین، کە هەندێ لەو زانیاریانە لەگەڵ یەکتری دا هاوسەنگن و پارسەنگ نابەن و زووربەی زۆریشیان بەیەکتری زۆر دژ وارن !

کەواتە، پەردە لادان لەرووی زانیاری‌یە راست ورەوان و بێ‌گومانەکان، بەهۆی بەراوردکردنی زانیاری‌یە هاوجۆرەکانی بلاوکراوەی ناو سەرچاوە جۆراوجۆرەکانەوە بە ئەنجام دێ.

هەروەك، هەندێ سەرچاوەی پارسی، گەلێ سەرچاوەی بێگانەش، کەوەك سەرچاوەی رۆژ ئاوایی بن، باسی چەپاوکردنی گریکەکان دەکەن و بە درێژی باسی سووتاندنی هەزاران کتێبی دینی دەگەن کە لەلایەن گریکەکانەوە کراوە، ئەمە جگە لە تەفرو تووناکردنی هەزاران پیری دینی‌و لەناوبردنیان. . . .

دیارە، جۆرە هەواڵی وەها، نەختی لە لای خۆی رامان دەگرێ‌و بە هۆیەوە بیرمان بۆ ئەوە دەچێ، کە بڵێین: ئەی باشە، کەوەختێ هەخامەنشیەکان بە ناوی خزمایەتیەوە نیشتنە سەرتەخت و تاراجی کەلەپووریی‌و سامانی نەتەوەیی دینی‌ی‌و رۆشنبیریی میدیەکان، بۆچی ناو بەناوێ، لەملاو لە ولاوە بەسەری‌ناکەنەوە! ئەوجا ئەگەر وەها بوویێ، دەبێ لەوانەوە (هەخامەنشیەکان) بۆ گریکەکان بەجێ مابێ! ئەگەر زانیمان، گریکەکان لە تاف وگەرمەی فەرمانرەوایی هەخامەنشیەکان دا شاڵاویان بۆئێران و ناوچەکانی کوردستان هێناوە!

یان، لەبارەی زمانی کوردیی ئەمڕۆو زمانی میدیەکان وهی ئاڤێستاوە، ئەگەر یەکێکی زمانناسی وەك مەکەنزی لەگەڵ ئەوەدا نەبێ، کە زمانی ئەمڕۆی کوردیی وەچەی نوێی زمانی میدی بێ، دەبێ دەستی لوەمەی بۆ رانەکێشرێ، چونکە لە بۆجوونەکەی‌دا، دەبێ پەنای بۆ هەندێ سەرچاوەی رۆژئاوایی - (بۆوێنە، وەك - تراث فارس - ئەی، جی، ئاربەری) بردبێ کە زۆرتر بروایان بە هەندێ سەرچاوەی پارسی بوو، کە ناوبانگیان بە هەمان بیروراوە دەرکردووە!

ئەو بیروڕایانەی مەکەنزی‌و ئەی جی. ئاربەری، کە لە بارەی زمانی کوردی‌یەوەن، لەگەڵ تۆژینەوە زمانناسیانەکەی (کەنت)دا دژ وارن و لێکۆڵەری دڵسۆز و نێهاتووش، بە هۆیانەوە، توانای دەست نیشانی کردنی زانیاریی راستورەوانی لەو رووەوە دەبێ!!

دیارە، جگە لە خۆمان مەبەست هەر کوردێکی دڵسۆزو خوێندەوارە کە بتوانین بە دڵسۆزانە خۆمان بدۆزینەوە، کەسی بێگانە نە ئەو بەرەوژ ووركەیە بەرخۆی دەداو نە دڵسۆزیش دەبێ!

بەهەرحاڵ بەبێ دەمە تەقێ گەڵە ئاریەکان، هەر لەدێرین دەمەوە، لە ناوچەکانی ئێران و کوردستانی ئەمڕۆدا، ژیاون.

زمانەکانیان، لەرووی بەراوردکردنی نێوانیانەوە، وامان بەدەستەوە دەدەن، کە تا نزیکەی پێنج سەدەیەکیش پێش زایین، لە شێوەی شێوەزاری زمانێ بەولاوە، هیچکامێکیان (زمانی رۆژهەڵاتی ئێران، هی رۆژئاوای ئێران - کوردستان، زمانی خوارووی ئێران) رووالەتی زمانێکی سەربەخۆی تەواوی وەر نەگرتبێ!!

واتە، زمانی میدیی‌وهی ئاڤێستایی وەك زمانی دینی‌وهی پارسی کۆن و تەنانەت هی (پەرتی)یش، تا ماوەیەکی دووروودرێژ، بەلای کەمی‌یەوە، بۆ نزیکەی چەند سەدەیەکی کەم پێش زایین، وەك شێوەی جۆارو جۆری زمانی ئێرانی ئەو ماوەیەو ئەو دەمە بوون.

ئەوەش، کە وتەی وەها بەلمێنێ، ئەوەیە، کە فەرمانی شاهی یان نوسینە هەڵکەندراوە شاهی‌یەکانی شاهانی هەخامەنشی، نەبە شێوە زمانی رۆژهەلات، نەبەشێوەزمانی رۆژئاوا - (لەدوایی‌دا، ناوی زمانی پالەوی رۆژهەلات و ناوی پالەوی رۆژئاوایان هەڵگرت) - لێك نەداربوونەوە، یان وەر نەگێردرابون.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کەسەرپاکی ئەوخەڵکانە، واتە، خەڵکەکانی ناوچەکانی ئێران و کوردستان، لە ناوەڕۆکی ئەو نووسراوانە تێ‌گەیشتوون.

هەروەها زمانی دینی‌یان، کەزمانی ئاڤێستا بووە لەسەروکلاو هەخامەنشیەکان دا هیچ جۆرە لێکدانەوەیەکی بۆنەکراوە، یان وەرنەگێردراوەتە سەر زمانی هەخامەنشی، ئەمەش، بەڵگەیەکی دیکەی بەهێزکەری ئەو وتەبە

هەرهەمان دەستوور، لەگەڵ ئەوەدا، کە دینی زەردەشتی دینی رەسمی وگەلی پەرتیەکا ن بووە هیچ جۆرە لێك دراوەیەك بۆناوەڕۆکی زمانی ئاڤێستا لەلایەن پەرتیەکانەوە نەکراوە!

ئەمە، بەبێ دڵەچرکێ‌و گومان، ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەوزمانانەی ئێرانی ئەوسەردەمەو لەوکاتەدا، هێشتا، هەروەك وتمان، لە چوارچێوەو سنووری شێوەزاری جۆارو جۆاردا بوون و بە باشی‌و رەوانی لەلایەن خەڵکەکەی سەرپاکی ئەو دەمەی ئێرانەوەو کوردستانەوە هۆگر بووەو بە ئاسانی لە یەکتری تێ گەیشتوون و پشکێنەری زمانی کۆنی ئێرانی، بەتایبەتی ئەوانەیان، کە خەریکی مۆرفۆلۆژ ین وەك راستی‌یەك، بەمە، لەلایان جێگیر بووە.

هەنگاوی جیاوازیی هەرە گرینك، ئەگەر لەنێوانیان دا، بەدیی کرابێ، لەچوارچێوەی چۆنیەتی دەنگدانەوە هەندێ دەنگەبزوێنی کۆتایی وشە بەولاوە نەچووتە دەرەوەو ئەگەریش لەو رووەوە بەو جۆرە زۆریش هەبووبێ لە بەکار هێنانی وشەو گەرەستەی زمانی بێگانە کە لە ژێر تەنگ و چەڵەمەی گیرمەوکێشەی دراوسێیەتی لەگەڵ نەتەوەی بێگانەدا بەولاوە، کە ناوبەناو، لەشێوەی رۆژهەلات و لە شێوەی خوارووهی رۆژئاوادا خۆیان دەرخستبێ چی دیکە بەرچاو نەکەوتووە، یان تێپەری نەکردووە!

ئێمە وای بۆدەچین کە ئەوجۆرە رووالەتی وێك چوونە، لەنێوان زمانەکانی رۆژهەڵات وهی رۆژئاوادا هی ناوچەکانی خوارووی ئێران دا، بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ خایەن مایەوە تاوەکو شالاوی یۆنانیەکان بۆ

سەرناوچەکانی کوردستان و ئێران وبنج بەست بوون و بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی یان تیایان داو شان بەشانی و لەگەڵی داو بە درێژایی تەمەنی ئەودەسەڵاتی فەرمانڕەوای یە، زمانە ئێرانیەکان بەرەو زۆرتر جیاوازتر لەیەکتری یەوە هەنگاویان دەنا، چونکە دەوروبەری تایبەتی بۆ ئەو جۆرە هەنگاوانە ئامادە بووبوو، هەریەکە لەوانە تادەهات بەرەو دوورکەوتنەوە رووبە جیاوازیی تر، پتر هەنگاوی، دەنا.

داگیر کردنی وڵاتانی ئێران و ناوچەکانی کوردستان، لەلایەن ئەسکەندەرو یۆنانیەکانەوەو چەسپاندنی فەرمانڕەوایی هێلینیەکان، بوو بە هۆی لە ناوبردنی رۆشنبیریی دینی و سەرنگوم کردن و قەدەخە کردنی و هەر جۆرە رۆشنبیری یەکی تر، کە بۆنی ئێرانی یەکانی لێوە هاتبێ بەوەمەبەست و نیازو خەیاڵەی کە هێشتنەوە یان و سەرلە نوێ گەشە کردنیان، واتای بێکهێنانەوەی یەکیەتی و یەکگرتنەوەی ئێرانی یەکانی تێدایە.

بەم هۆیەوە، بەزۆرو بەحەز، بەخواست و بەنەخواست، بەدەیان وشەو کەرەستە زمانی یۆنانی و هی ئارامی بەسەر زمانە ئێرانیەکان دا سەپێنراوە، بەتایبەتی ئەو وشەگریکیانەی کە پەیوەندی یان، بەکارگێریی و کارسازیی و ئایین و خوالەی دوژنی یۆنانی یەوە هەبوو بێ، ئەمە جگە لە جۆرە کەرەستەی زمانی دیکەیان، کە پەیوەندیی بە فەلسەفەو فەلسەفەی دینی یەوە هەبوو بێ!

یەك نەکەوتنی، فەرمانڕەوایی یە ناوچەی یە هیلینیەکان لە ناوچەکانی ئێران و کوردستان دا، کە بە هۆی جۆری رەگەزو نەتەوەی جۆربە جۆرو ژن خوازیی هەندێکیان لە خێزانە ئێرانیەکان ولایەنگیری کردنیان، لە لایەکەوەو رەگەزپەرستی هەندێکی دیکەیان، لەلایەکی دیکەوەو بن بڕ کردنی هۆی سەرەکی کە دەبێتە هۆیەکی پتەوو قایم بۆیەك گرتنەوەی یەکیەتی ئێرانیەکان، بێ گومان بوو بەهۆی سەپاندنی کەرەستەی زمانی جۆر بەجۆرو زەقق ـ ی یۆنانی (کەبۆ ماوەی سێ سەدەیەك، یان نەختێ پتر خایاندی) ـ بەسەر زمانە ئێرانی یەکان داو کاریگەرێکی وەها بوون، کە تا حاڵی حازریش شوێنەواری کرداری یان هەر ماون.

ئەوەی کە سەرنج رادەکێشێ ئەوەیە، کە ئەو جۆرە دەسەڵات و فەرمانڕەوایەی هیلینیەکان و رەخساندنی ئەو دەوروبەرە جۆر بەجۆرانە؛ لە ناوچە جۆر بەجۆرەکانی ئێران و کوردستان دا، بوون بە هۆی ئەوەی، کە تا رادەیەك جۆری گوزەران و چۆنیەتی گرتنەبەری رێگای دینی بە ئاشکرایی و نەنهێنی و تەنانەت هەڵس و کەوتی مرۆڤایەتی دیکەی خەڵکی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئێران، لە هی خەڵکی ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران و لەهی ناوچەکانی خواروی ئێران، بەرەو جیاوازی یەکی هەست پێ کراوو سنوور دیاریی بوو، بەرن!

بوونی دەسەڵاتی پەرثیەکان، لە ناوچەکانی رۆژ هەڵاتی ئێران دا، لە سەرەتای ساڵەکانی (٢٥٠)ی پێش زایین دا لە کاتێك دا کە هیلینیەکان زوربەی زۆری، ناوچەکانی رۆژئاواو خوارووی ئێرانیان بە دەستەوەیەو خەست بوونەوەی نژ ژایەتی و دوژمنایەتی نێوانیان، وەك خاوەن نیشتمان و نیشتمان داگیرکراوو وەك داگیرکەر و درێژەکێشانی ئەو دوژمنایەتیە بە تینەی نەسرەوتەی نێوانیان، بووبەهۆی، یلخود هاندانی بوو، بۆدەست پێوە گرتن و بەرنەدانی هەست و نەستی نەتەوەیی و یەکێکیش لەوانە، جێگیربوونی زمانی پەرثی بوو، کەوەك زمانێکی سەربەخۆی رۆژهەڵاتی سەربەخۆی رۆژهەڵاتی ئێران، چووە چوارچێوەیەکی دیارییەوە.

کەوابوو، زمانی پەرثی یەکان، ئەوەی رۆژهەڵاتی ئێران، لەچاو زمانانی ناوچەکانی رۆژئاواو هی ناوچەکانی خوارووی ئێران دا، بە پاکی مایەوە، کەچی زمانەکانی ناوچەکانی رۆژئاواو هی خوارووی ئێران، بەدەیان وشەو کەرەستەی گریکی و هی ئارامی و ئاشوری یان وەرگرتبوو، یان پێ یان متوربە کرابوون!

پاڵپشتی ئەم وتەیەش تێکستەکانی (مانی)یە، کە هی رۆژهەڵاتی بە زمانی پەرثی و لە هەموو جۆرە (هزوارش)ێکەوە دوورن، ئەمەش بە تەواوی بەپێچەوانەی تێکستەکەی (شابورقان)یەتی، کەپڕە لە وشەی ئارامی و جۆری دیکە.

ئەم جۆرە رووالەتە جیاوازی یەی زمانی پەرتی رۆژهەڵات، لە شێوەزمانەکانی خوارووو هی رۆژئاوای ئێران، تەنانەت بە چۆنیەتی شێوەی نووسینی تێکست و رێنوسی یەوە دیاریی بوو.

شایانی باسە، مانەوەی زمانی پەرثی رۆژهەڵات بۆماوەی شەش سەدەیەك وەك زمانی فەرمانڕەوایی ئەشکانیەکان، بوو بە هۆی ئەوەوە، کە گەشە بسێنێ و بەرەو ئاسان بوون هەنگاوبنێ و یەکێ لەو هەنگاوانەش بەرەونەمان و قرتاندنی کۆتایی (ناو) و (راناو) و (ئاوەڵناو)ە، کە هەریەکە لە هەشت حاڵەت دا، کۆتایی جۆر بەجۆری پێوە دەنووسا! بەڵام زمانی ناوچەکانی رۆژ ئاواو هی ناوچەکانی خوارووی ئێران، لەبەر متوربە بوونیان بە دەیان وشەو کەرەستەی زمانیی ئاشوریی و گریکی و هی کلدانی و بابلی و عیلامی یەوە، زووتر بەرەوون کردنی ئەو کۆتاییانە چوون. بۆپاڵپشتی ئەم وتەیەش، جگە لەوەی کە لەپارسی کۆن و کوردی کۆن(میدی و ئاڤێستایی وەك زمانی دینی)دا، بە دەیان لەو وشەو کەرەستە جۆربەجۆرانە بەدیی دەکرێن، لە پارسی نوێ و لە کوردیی نوێ ـ ش دا، ئائێستەش، شوێنەواری ئەو کەرەستەیانە، هەر ماون.

ئەم جۆرە رواڵەتی بەسەرهاتانە، ئەوەمان بەدەستەوە، دەدەن، کە:ـ زمانی پەرثی رۆژهەڵات بەرەو زمانێکی سەربەخۆ ـ لەبەر ئەو هۆیانەو رووالەتانەی سەرەوە، کە باسمان لێوە کردن ـ هەنگاوی ناوەو گەشەی سەندووە.

زمانی ناوچەکانی رۆژ ئاوای ئێران، کەوەك زمانی کوردیی کۆن (یاخود زمانی میدیی)بێ، سەر لەنوێ بووژایەوەو بەرەوگەشە سەندنەوە چوو بەوەی، کە زمانە گەلی یەکەی لە قەرزکردن و وەرگرتنی وشەو کەرەستەی

بێگانە سەرفراز بوو، ئەمە لە لایەکەوەو لە لایەکی دیکەشەوە زمانی دینی کوردیی (زمانی ئاڤێستا) سەرلەنوێ پەرەی سەندەوەو قوتابیانی دینی پەرەیان سەندو ، بەسەدان کتێب، لەو رووەوە، روونووس کرانەوە .

- ئەمەهۆیەکی زۆر گرینگ بوو، بۆ ئەوەی پارێزگاریی قەوارەی زمانی دینی کوردیی (ئاڤێستایی)و هی گەلی بکرێ.

بنەرەت و بنەتۆوی زمانی پارسی ساسانی ، کە بە (پارسیك) ناوبانگی دەرکردووە، کە لەسەر زەمینەی زمانی (پەرتی ئەشکانی) و پارسی کۆن و زمانی کوردیی کۆن (زمانی گەلیی میدیەکان و زمانی دینی یان - زمانی ئاڤێستا -)ەوە روێنراوە، پوختەیەکی گوڵ بژیری ئەوانەیە، ئەمە لە لایەکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، زمانی ناوبراو رووالەتێکی تایبەتی خۆی هەیە کە ئەوانی تر رووالەتی وەهایان نی یە!

ئەم جۆرە رووالەتانەی زمانی(پارسیك)بێ گومان، هەندێ زمانناسی بە هەڵەدا بردووەو خستوونیەتە سەر ئەو بیروڕایەی کە زمانی کوردیی بە شێوەیەکی زمانی (پارسیك) بزانن!!

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ساسانی دا، بگرە لە سەرەتای دامەزراندنی دا، بۆیەکگرتنەوەی میرایەتی یەکانی ئێران وداخستنی یەکیەتی یەکی بتەوو ئەستوور لەنێوانیان دا بیر لە کۆکردنەوەی (ئاڤێستا) کرایەوە . ئەوەبوو، لە لایەن ئەردەشیر - ەوە فەرمان ، بۆ(پیری‌پیران - تەنسەر) دەرکرا، تاوەکو کاری کۆکردنەوەی ئاڤێستا بخاتە ئەستۆی خۆی.

هەرچی چۆنی بوو، (ئاڤێستا)کۆکرایەوە، واتە؛ بەهۆی (تەنسەر)و چەندان پیرو زانایانی دینی ترەوە، لێکیان دایەوەو پەراوێزی جۆراوجۆری لێکدەرەوەی بۆکرا، بۆ ئەوەی لە لایەن ، هەمووانەوە تێ گەیشتنی ئاسان بێ.

لێرەدا واتە، لەم پلەیەدا، جۆرە دیاردەیەك دەرکەوتووە، ئەویش ئەوەیە، کە زمانی پارسی ساسانی هەنگاوێکی بەرەو زمانێکی سەربەخۆی رووالەت دیاریی ناوە، کە لە زمانەکانی تری ئێرانەوە جوێ‌ی دەکاتەوە ئەمەش هۆی سەرەکی‌یە، کە زمانی ئاڤێستا لە لایەن سەرپاکی خەڵکەکەی ئەو سەردەمەی ئێرانەوە (مەبەست لە خەڵکی ناوچەکانی خواروو رۆژهەڵاتی ئێرانە) نەزانراوە و (زوربەی زۆری خەڵکەکەی ئەو سەردەمەی ناوچەکانی رۆژ ئاوای ئێرانیش ، کە کوردستانی ئەمرۆیە، زۆر کەم لێ‌ی تێ گەیشتوون).

لەبەر ئەوە ، (زەند) و(پازەند) و(ئاڤێستای بچووك)، وەك شی کەرەوەو لێکدەرەوەو رۆشنکەرەوە هاتوونەتە کایەوە.

لێکدانەوەی زمانی ناوکتێبی دینی ئاڤێستا، بە هۆی (زەند)و (پازەند) و (ئاڤێستای بچووك)ەوە، بە رۆشنی و بەبێ گومان، ئەوەمان، بە دەستەوە دەدات، کە:

- زمانی کتێبی زەردەشتی ، کە زمانی ئاڤێستای پێ دەوترێ، وەك زمانێکی دینی تەواوو سەر بەخۆو جیاواز لە زمانی (پارسیك) تەماشا دەکرێ، واتە، وەك زمانێکی سەربەخۆی دینی سەر ژمێردەکرێ .

- زمانی گەلیی ناوچە رۆژ ئاوایی یەکانی ئێران(کوردستان)، وەك زمانەکانی دیکەی ناوچەکانی دیکەی ئێران، هەنگاوی بەرەو جیاوازیی ناوە، کە لەگەڵ زمانی ئاڤێستادا دوو شێوە زمانی زمانێکیان پێك هێنەوەو ئەم وتەیەش لەسەر ئەو بنەڕەتەیە، کە ئەمرۆ بە دەیان وشەی زمانی کوردیی (هاو ئاوازو هاوواتا) لەگەڵ زمانی ئاڤێستادا هەن ، کەچی هاو ئاوازو هاو واتایان ، لە ناو زمانی پارسی ئەمرۆدا دەست ناکەون و ئەگەریش هاو ئاوازیان دەست کەوت هاوواتا نابن و ئەگ٠ریش هاوواتایان هەبوو، هاو ئاواز نابن!!

- بوونی (زەند) و(پازەند) لە دەمی ساسانیەکان دا، هەروەها بوونی لەگەڵی دا نی یە!

+ چونکە، (زەند) بۆ لێکدانەوەی (ئاڤێستا)کراوە .

+ (پازەند)یش بۆ لێکدانەوە (زەند) کراوە.

+ کەوابوو ، زمانی (زەند) لەلایەن ساسانیەکانەوە (نەزانراو) بووە، ئەگەر وەها نەبوایێ ، (پازەند) چ سوودێکی هەبوو!

- بەم پێیە، بۆمان، دەردەکەوێ، کە زمانی (زەند) زمانێکی تایبەتی یەو هەندێ بیروڕای وەهاش هەیە ، کە (زەند) زمانی ناوچەی (باختریا)بێ و زەردەشت خۆی بۆ رۆشنکردنەوەو لێکدانەوەی زمانی ناوئاڤێستا بەکار هێنابێ!

دیارە، پاش گرتنە دەستی دەسەڵات، لەلایەن هەخامەنشیەکانەوە، نە تۆوی میدیەکان یەکسەرە بڕاوەتەوە (وەك هەندێ لایان وایە) ، نە ئەوانیش دەسەوسان وەستاون. بەڵکو زوربەی زۆری هۆزە بەهێزە میدیایەکان، خاوەنی ناوچەو دێهات بوون. لێرەو لەوێ؛ هۆزێ یان پتر لە هۆزێ، هێزو توانای خۆیان گلێرکردووەتەوەو ناوبەناو ئازادی‌و سەربەستی خۆیان لەسنووری ناوچەکانی خۆیان دا ، دابڕ کردووەتەوە دەستەڵات و سنووریان بۆخۆیان دابەستووەو بە ناوی سەرۆکی هۆزەوە، یان بە ناوی ناوچەکەیانەوە، ناوبانگی ئەو دەسەڵات و فەرمانڕەوایی‌یان ناوبانگی لەمێژ ووی دێرین دا، تۆمار کراوە.

وێنەیەکیش ، لەو رووەوە، کە لە مێژ وودا، بەرۆشنی‌ودیاریی تۆمار کرابێ، کاردۆخیەکانن، کە لە ناوچەکانی (بۆتان)ی ئەمرۆدا، ل نەقش‌و نقووش و هەڵکەندراوەکانی دراوسێکانیان دا ، ناویان، بەخاوەن دەسەڵات و خاوەن خاك و ئاو ، هاتووە!

هەروەها ،دەوڵەتی (ناو دواو) کە بە (ئەحدیاب = ئاهـ - دیاب = ئاخ - دیاو = ئاخ - دواو) لەمێژ ووی دێرینی بێگانەکان دا ناوی هاتووە، وێنەیەکی دیکەی ئەو بەڵگانەن. ئەم ،دوڵەتەش، لە ناوچەی هەردووزێ‌دا بووە، کە ناو جەرگەکەی هەولێری ئەمرۆ دەگرێتەوە).

بەهەرحاڵ، بوونی ستڕابنشینی وەهاو ، لێرەو ، لەوێ ، لە ناوچەکانی کوردستان داو هەوڵدانی سەرەمەریان بۆ سەندنەوەی ئازادی‌و سەربەستی

خۆیـان لە ناوچـەکـانیـان داو جەنگـان لە پێنـاوی مانـەوەی دەسـتەڵات و سنـووری ئەو سـترابنشینـەو هەریەکە بەناوی (سەرەك هۆز)، یان بە ناوی (نـاوچـە) یەکەوە، بووبە هۆی دابەش بوونی، یاخود پەیدا بوونی شێوەی جۆراوجۆری زمانی گەلی میدی (کوردیی کۆن)،

لێرەدا، بە تایبـەتی بۆ لایـەنگری ئەم خاڵـە، دەبێ یادی (پـرۆفیسـۆر رۆلانـد . جی کەنت) بکـرێتـەوە ، کەلـەکـاتی دیـاریی کـردنی (پارسی ناوەراست)دا، وای بۆدەچێ ، کە زمـانی (پـارسی نـاوەراست) دەکرێ، بەسێ بەشەوەو ئەوانیش :

- پالەوی رۆژهەلات و

- پالەوی خوارو

- پالەوی سەرووی رۆژئاواو هی رۆژئاوا.

مەبـە ستیشی لەو (پـالـەوی رۆژئـاوا)یـە، ئەو زمـانـە ئێرانی یەیە، کە لەو کاتەدا، لە ناوچەکانی کوردستانی ئەمرۆدا باو بووە.

هەروەهــا، پرۆفیســۆر کەنت، لە بارەی مۆرفـۆلـۆژ ییـەوە، وای بۆ دەچێ، کە زمــانی پالــەوی رۆژ ئاواوزمـانی ئاڤێسـتـا لەیـەکتـرییـەوە، نزیکترین، تا نزیکی هەر جۆرە زمانێکی دیکەی ئێرانی لە زمانی ئاڤێستاو زمانی میدییەوە!!

بەرپـا بوونی دینی ئیسـلام و بلاوبـوونەوەی دەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی ئیسـلام، سەر لەنوێ، بوو بە هۆی لەناوچوونەوەی پاشماوەکانی ئاڤێستاو لێکـدراوەکانی و قەدەغەبوونی دینی زەردەشتی و دروست بوونی شێوەزاری کوردیی بەڵـەکـاوی لە ناوچـەکـانی رۆژ ئاوای ئێـران (کوردستان)دا، بە جۆرێکی وەها کە هەر یەکە، لە ناوەرۆکی ئەو شێوەزارانە، چووەتە بەرگی زمانێکەوەو بەشێوەو قەوارەو رووالەتێکی وەها، کە خاوەن زارێ (ئەوەی بە شێوە زارێ وت و وێژ دەکا) ئەگەر خوێندەوارێکی کوردیی باش و لێهاتوو نەبێ، ناتوانێ لە ئاخافتنی یەکێکی خاوەن شێوەزارێکی دیکە تێبگات!

ئەمـە، لەلایـەکەوە، لە لایەکی دیکەشەوە، ناوەرۆکی ئاڤێستا (ئەوەی کەوەك هۆنـراوەو رازو سەرگـوزەشتـەی دینی بووبێ) سەر لە نوێ کەوتـەوە ناوسنگی پیـرانـەوە (پیـرانی دینی یـەوە)، کە ئەوانیش، پەیتـا پەیتا، لێرەو لەوێ، راودەنـران و لە ناو دەبـران . ئەوانـەشیـان، کە لەو جۆرە راونـانە، دەربـاز بوبـوون، مەگـەر زۆر بەنهێنی و لەناوچەی دووره پەرێزو شاخاویە سەختەکان دا، خۆیان گرتبێتەوەو تیایدا خۆیان هەشار دابێ!!

ئەو بەڵگانەی، کەلەم رووەوە دڵنیامان دەکەن؛

- زۆربــەی زۆری پیـرە دینییـە راونـراوەکـان، لە چەم و دۆڵـەکـانی ناوچـەکـانی هەورامـانی تەخت دا، ناویـان هەیـەویەکێکیش لەو پیـرە بەنـاوبانگانە، پیرشالیاری یەکەم (پیرشالیاری زەردەشتی)یە، کە خاوەنی کتێبی دینی و فەلسەفەی دینی (ماریفەت پیرشالیاری)یە.

- ئەو (ئاڤێستا) دەستنووسەی، کە لەلایەن (میهرەبان خاتوون)ەوە لەیەکێ لە ئەشکـەوتەکانی ناوچەکانی هەورامان (ئەوسوود)دا دۆزراوەتەوەو حاڵێ حازر لە کتێبخانەی (کۆپنهاگن) پارێزگاری کراوە.

- یاخـود، مانـەوەی شێوەی زمانی دینی ، لە (ئاڤێستا)وە، ئەوجا، وەك زمانی دینی (ئەهلی هەقق)و تاوەکو ئەمرۆ!

ئەمـە، بێگـومـان، ئەوە دەگـەیـەنێ، کە زمانی کوردیی ئەمرۆ، دەبێ خۆی زۆر قەرزاری زمـانی ئاڤێسـتـا (یـاخـود کتێبی ئاڤێستـا - بەتـایبـەتی هۆنراوەکانی کە بە - گات - ناویان دەبرێ) بزانێ، چونکە زمانی دێرینیان لە چوارچێـوەیـەکی دینی دا پارێـزگاری کردو بۆیە وەك کەلەپووری دێرینی باووباپیران، زۆر نەبێ کەمی، بۆ ئەمرۆ ماوەتەوە.

بوونی گومان، لە لایەن هەندێ زماناسەوە، یان مێژ وو ناسانەوە، کە زمـانی (میـدیـەکـان)و زمـانی (ئاڤێستا) یەك نین و دوو زمانی جیاوازن، جێگای سەرزەنیشت نی یە ئەگەر هاتوو بەڵگەی سەر لەبەری لەگەڵ دا بێ!

بە پێچـەوانـەشـەوە، بوونی هەنـدێ بەڵگـەی سەرلـەبـەر، کەزمـانی ئاڤێستاو زمانی میدیەکان، بەجۆرێ لەیەکتری دەکەن، کەیەك زمان بن و پشت گوێ خستنیان، جێگای سەر زەنیشتە، بەتایبەتی ئەگەر زانیمان کە :

- سەرلـەبــەریی زمــانی ئاڤێستـــا، تاوەکــو کۆتـایی فەرمـانـرەوایی هەخامەنشیەکان، هەر بەردەوام بوو، ئەمەش ئەوەمان بۆروون دەکاتەوە، کە زمـانی میـدیـەکـان وزمـانی دینییـان (زمـانی ئاڤێسـتـا) هیـچ جۆرە جیـاوازییـەکیـان پیشـان نەداوەو لەم رووەشـەوە، لەسـەرچـاوەی گریکـەکـان دا، باسی هیـچ جۆرە (لێکـدراوە)یەکی زمانی ئاڤێستا، یان کتێبی ئاڤێستـا نەکـراوە!! ئەگـەر هاتــوو زانیمـان، یەکـەم هەنگـاوی گریکـەکان، بۆدابین کردنی ناوچەکانی ئێران وخەڵکەکەی، لە ناوبردنی دینی ناو ئاڤێستا بوو!

لەبـەر ئەوە، ئێمـە، ئەم هەنگـاوە (سەرەتای فەرمانرەوایی میدیەکان، تاوەکـو کۆتایی دەسەلاتی هەخامەنشییەکان) بە هەنگاوی کوردیی کۆنی دادەنێین، ئەو کوردییـە کۆن ودێـرینـەی کەلەسەر کەلەپوورێکی دێرینی ناوچەکەوە بنج بەست کراوە.

لەسـەرەتـای فەرمـانـرەوایی و ئەسکـەندەرو خەلیفەکانی لە ناوچەکانی ئێـران و کوردستـان دا، تاوەکـو کۆتـایی فەرمـانـرەوایی ساسانیەکان، کە نزیکی . . نۆسـەدەیـەك دەکـاتـەوە، بوو بەهۆی رەخساندنی دەورووبەری جۆراوجـۆری زۆر سەیـرو سەر سورهێنـەری وەهـا، کە بتوانێ زمانی رۆژ ئاوای ئێران (کوردستانی ئەمرۆ) بەرەو چەند شێوەیەك، لە شێوەزار بەرێ.

واتە، پەیدابوون و سەرهەڵدانی سترابنشینی جۆر بە جۆرو هەریەکێك لەوانــە، بە ناوێکـەوەو هەنـدێکیشیـان بە باوەرو دینێکی تری بێگـانـە لە دینـەکـەی خۆی، کە بەزمـانێکی دیکەی بێگانە بە زمانەدینەکەی دانراوەو پەیـوەنـدی پەیـداکـردن، لەگـەڵ دراوسێی جۆر بەجـۆری بێگانەدا، لە رووی زمـان و دینەوە، ئەمە لەلایەکەوەو لەلایەکی دیکەشەوە، سەپاندنی

دینی پووچەڵی بێگانەی بت پەرست ڕەنگانەو ڕاونان و لەناوبردنی ئاڤێستا لە بەرکەرەکان و پەیڕەوی کەرەکالی و هۆی تریش، زاری جۆراوجۆریان هێنایەکایەوە، شان بە شانی ئەو زارانەش، زاری دینی هەمەجۆر لەلایەن ئەو ئاڤێستا لەبەر کەرانەو پیرە دینی یانەوە، سەری دەرهێنا.

بۆیە، بیروڕا، بۆ ئەوە دەچێ، کە کۆکردنەوەی ئاڤێستا بۆ یەکەم جار، لە لایەن ئەشکانیەکانەوە (بلاشی یەکەم - ئەشکی بیست و دووەم) لە دواتریش (کە لەلایەن ساسانیەکانەوەو بۆ چەند جارێکیش کۆکرابێتەوە) چەند شێوەزارێك تیای‌دا، بەشداریی کردبێ! بۆ وێنەی شێوەزاری دینی، هۆنراوە دینی یەکانی پیرشالیاری زەردەشتی، کە سەرگوزەشتەی ئەنجامی بەسەرهاتەکانی شاڵاوی ئیسلام بۆ سەر ناوچەکانی شارەزوورو هەوارامان، دەخەنەڕوو شێوەزارێکی دینی بەدەستەود دەدەن، کە دینی ئەهلی هەقق، تا ئەمڕۆش، هەر بەکاری دەهێنن!!

بەم پێیەو هەروەك بە باوەڕێکی تەواوەوە دەیڵێم، ناوەڕۆکی قەباڵەکانی هەورامان - (کە هەندێ وای بۆچوون کە بە زمانی پەرثی نووسرابن لەراستی یەوە زۆر دوورە) ڕوواڵەتی پەیدا بوونی شێوە زمانی گەلیی میدی یەو لەبەر ئەم هۆیانەش:

- زمانی نێو قەباڵەکان، وشەی ئارامی بەشێوەی (هزوارش)ی تێدایەو ناو بەناویش هی یۆنانی.
- ئەو وشانەی، کە بە کەرەستەزمانی (وشە) پەرتی لەقەڵەم دراون، هەندێکیان هەروەك لە پارسی کۆن وپالەوی ڕۆژهەڵات دا بەشدارن هەروەها لەزمانی ئاڤێستایی و هی میدیش دا بەشدارن. هەندێکی دیکەشیان تەنیا، تایبەتین بەکوردیی (کۆن)و (نوێ)وەو لە زمانەکانی دیکەی ئێرانی دا بەرچاو ناکەون.
- شێوەی نوسینی قەباڵەکان، ئەگەرچی بە ئەلف وبێ‌ی ئارامی یە، هەر لەبەر نەگونجاوی تەواوی پیتەکان لەگەڵ دەنگدانەوەو ئاوازەی کەرەستە زمانەکەدا، بۆیە هەندێ نیشانەی سەروبۆر ڕەنگی بۆخراوەتە سەر، بۆ ئەوەی لەگەڵ مۆسیقای زمانەکەدا بگونجێن.
- ئەو شێوە زمانەی ناو قەباڵەکان، بریتی بووە، لە شێوەیەکی گەلیی ناوچەکانی کوردستان (هەورامان)، چونکە کاری کڕین و فرۆشتن، کارێکی ڕۆژانەی ناو مەیدان بووەو زمانەکەشی دەبێ لەلایەن کڕیارو فرۆشیارەوە ئاشنابێ، ڕەسمی نەبووە، دەبێ زمانەکەش لە ڕەسمیەتەوە دوور بووبێ، یان زمان گەلیی بووبێ!

ئەوەی، کە بۆ ئێرە سوودی خۆی هەبێ بوترێ، ئەوەیە، کە:

- ڕۆشنبیریی میدیەکان - (لە هەموو ڕوویەك و گۆشەیەکەوە، جگە لە گۆشەی ڕامیاری) لە سەرانسەری دەسەڵاتداری هەخامەنشیەکان دا، هەر بەرەو گەشە سەندن چووە.
- میدیەکان، وەك دەوڵەت، بەسەر کەلەپووری کۆنترەوە نیشتەجێ بوون.

ئەمەش بووەتە کێشەیەك لەڕێگەی پشکنینی هەندێ پشکێنەری زماناس و مێژوو - نووس دا.

- ئەگەر زانیمان، قەوارەی دەوڵەتی ئەوسا، وەك قەوارەی دەوڵەتی ئێستا نەبووەو توانیشمان لەڕووی جیاوازی یانەوە بەراوردیان بکەین، بێگومان دەگەینە ئەوەی، کە بە شێوەیەکی ساکارو کورت بڵێین، کە دەوڵەتی دێرینی ئەوسای ناوچەکانی کوردستان، هەمیشە لە شێوەیەکی هۆزگەریەتی و تایفەگەریەتی وەر گرتووە. سەرۆکی گەورەی هۆز (دەمڕاست) لەشاردا، یان لە دێیەکی گەورەدا، نیشتەجێ بووەو لەگەڵ چەند گوندێکی دیکەی ناوچەیەك دا، یان هێنی چەند ناوچەیەك دا، کە هەریەکە لەوانە، خاوەنی ناوی تایبەتی و خاوەنی دەسەڵاتی ئابووریی و ڕامیاریی خۆی بووە، ئەمانە هەموویان (هۆزی سەرەو هۆزی وەچە) بەشێوەیەکی یەکگرتوو دەلەتێکیان پێك هێناوە.

واتە، لەم پشکنینەدا، چەندان ناوی جۆراوجۆرمان، لەکات و دەمێك دا، لەچەند ناوچەیەکی وڵاتێك دا، بەرچاو دەکەون و هەروەها، بە دەیان وشەو کەرەستەی زمانی ڕەنگاوڕەنگ - مان دێنە بەر ڕێ، کە خۆیان لە خۆیان دا، سوودی بەهاداری خۆیان دەبەخشن، ئەگەر توانیمان لەهەموو ڕوویەکەوە ڕۆشنیان بکەینەوەو ئەگەریش بەپێچەوانەبوو، ئەوە ئەنجامەکەی بە پێچەوانەوەیە!!

بەپێی ئەو دەمەتەقێیەی سەرەوە، ئێمە، بەم جۆرەی خوارەوە، هەنگاوەکانی ڕێبازی مێژووی زمانی کوردیی، دیاریی دەکەین:

* کوردیی کۆن.

ئەم هەنگاوە، لەگەڵ سەرەتای فەرمانڕەوایی میدیەکان دا دەست پێ دەکات، لەگەڵ کۆتایی فەرمانڕەوایی هەخامەنشیەکان دا، کۆتایی پێ دێت.

باشترین وێنەو نزیکترین نموونە، هۆنراوەی ناو گاتەکانە.

* کوردیی ناوەڕاست.

ئەم هەنگاوە، ئەگەرچی زۆر تاریکە، بەڵام وای بۆچووین، کە سنووری لە سەرەتای فەرمانڕەوایی هیللینەکانەوە دەست پێ بکات و کۆتایی، لەگەڵ کۆتایی ساسانیەکان دا، بێت.

ئەو بەڵگە نووسراوەی، کەلەم ڕووەوە بە دەستەوە هەبێ، تەنها ناوەڕۆکی قەباڵەکانی هەورامانە، بۆ نیوەی یەکەمی ئەم ماوەیەو بۆ نیوەی دووەمیشی ناوەڕۆکی ئاڤێستا (جگە لەگاتەکان) دەگرێتەوە

* کوردیی شێوەزار.

ئەم هەنگاوە، لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی دینی ئیسلامەوە دەست پێ دەکات و تاوەکو سەرەتای سەدەی بیستەم دەخایەنێ!

لەم هەنگاوەدا، شێوەزاری جۆراوجۆرو لەیەکتری یەوە دوورکەوتوو دێنە کایەوە.

* کوردیی نوێ.

کوردیی نوێ، یاخود دەوری بژارکردنی زمانی کوردیی لە کەرەستە زمانی بێگانەو هەنگاونانی بەرەو دوو شێوە زمانی ئەدەبی و شێوەزاری دینی و هەندێ شێوەزاری دیکەی کوردیی.

بەشی یەکەم

(١) ئەو دەوروبەرەی، کە کار دەکاتە سەر گەشەکردنی زمان.

ئەو دەوروبەرانەی، کە توانای ئەوەیان هەیە، کاربکەنە، سەر گەشەکردنی زمان، زۆرن و بەلای منەوە، ئەمانە گرنگترینیانن:

(١) ئازادیی و سەربەستی گەل.

گەلی ئازاد، ئەگەرچی، لەرووی گۆشەکانی ژیانەوە، زۆر دواکەوتوویێ، بەڵام، توانای پارێزگاری کردنی زمانەکەی خۆی لەزۆر رووەوە هەیە، بە تایبەتی، لە رووی پارێزگاری کردنی (قەد) و (ریشە) و وشەی سەرەو کەرەستەی دیکەی زمانەکەیەوە، کە لە باوویاپیریەوە یەکسەرە، بۆی بەجێ ماوەو ئەمیش، هەمیشە خۆی بە کامەران دەزانێ، ئەگەر بە پامان و زامانی توانای پارێزگاری ئەو کەلەپوورەی بکات و گەشەی پێ بدات و ئەگەر هاتوویش، ئاڵ وگۆڕێکی پێویستی ژیانی رۆژانەی بەسەردا هات، لە لایەوە، شوێنەواری ئاڵ وگۆڕەکە، دیاریی و ئاشکرایە.

گەلی ئازاد، ئەگەر دوواکەوتوویش بێ، رەچەڵەکی زمانەکەی لە سەرەوە بۆخوارەوە (لەکۆن و دێرینەوە بەرەو نوێ و ئەورۆژەی) شان بەشانی مێژووی بەسەرهاتی (ئەو گەلە) لەبەر چاویەوەو دیارەو کەس ناتوانێ هیچ جۆرە تەگەرەیێ بخاتە بەر رێبازی زمانەکەی، یان بە زۆر کەرەستەی زمانی بێگانە، بەسەر زمانەکەیدا بسەپێنێ!

هەروەها، گەلی خاوەن نیشتمان و ئازاد، دەربایسی (بەتەنگە) ئەوەوە نییە، کە کەرەستەی زمانی بێگانەی پێویست بە گەشەکردن و پێشکەوتنی زمانەکەی بهێنێتە ناو زمانەکەیەوە.

بۆ وێنە، ئەوەتا عیراقی ئەمرۆ، هەر لەبەر هۆی ئەوەی کە خۆی بە خاوەنی ئازادیی و سەربەستێ تەواوی خۆی دەزانێ، دەیەوێ سەرلەنوێ بەرێبازی مێژوویی‌داو بەو جۆرەی کە خۆی دەیەوێ و پێی رازییە برواتەوەو دای برێژێتەوە.

ئەوەتا، پارسەکان، جگە لەوەی کە هەرچی خاك و ناوی کورد هەیە لە کوردستانی ئێران دا، کردوویانە بەهی خۆیان و سەرپاکی کەلەپوورو شوێنەواری کۆنی ناوچەکانی کورد (میدیایەکان) هەن، لە تۆمارگەی پارسی خۆیان دا، بەهی پارسی تۆماریان کردوون - (تەنانەت زمانی کوردیی ئەمرۆیشیان، بە شێوە زمانێکی پارسی سەرژمێر کردووەو لەم رووەشەوە فەرهەنگەکانیان بەئاشکرایی شاهیدی ئەدەن) - کەچی لەکولەکەی تەریش دا، ناوی کەلەپووری دینی و رۆشنبیریی بەجێ‌ماوی میدیەکان، ناو نەبراوەو ناویش نابرێ، ئەگەر زانیمان گریکەکان لەسەرچاوە جۆر بەجۆرەکانی خۆیان دا، زۆر بەسەرسورمانەوە تەماشای کەلەپووری رۆشنبیریی جۆراوجۆری میدیەکانیان کردووەو بەرێزەوە ناویان هێناوە.

(٢) لایەنی جوگرافیایی.

لەنیشتمانێك دا، لە ناوچەیەکەوە، بۆ ناوچەیەکی دیکە - (ئەگەر جیاوازیی جوگرافیایی لە نێوانیان دا هەبێ) - جیاوازیی لە چۆنیەتی گۆکردنی هەندێ دەنگە بزوێنی وشەدا، بەدیی دەکرێ هەروەها هەندێ جاری وەهاش هەیە، کە لە زمانی ناوچەیەکی شاخاویدا هەندێ وشە - (بەتایبەتی ناوی هەندێ گژ وگیا، کە لە کوێستانەکان دا هەن و لەگەرمیان دا، ناژین) - بەدیی دەکرێن، کە لە ناوچە دەشتاییەکانی گەرمیانەکانداو لەیەك وڵات و نیشتمان دا بەرگوێ ناکەون، یان ئەگەریش بەری گوێ کەوتبن، بە لایانەوە واتایان نارۆشن بووە.

ئەم جۆرە، دەوروبەرە، ئەگەرچی زۆر کاریگەربێ، کاریگەریەتی لە سنووری ئەکسنت و جۆری ئاوازەی دەنگ بەولاوە، ناڕواتە دەرەوە.

کاتێ. دەوروبەری جوگرافیایی کاریگەرتر دەبێ، ئەگەر هاتوو وڵاتێ، یان، بابڵێین نیشتمانێ، لە هەر چوار لاوە، یان لەچەند لایەکەوە دراوسێی بێگانەی، چ لە رووی زمانەوەو چ لەرووی نەتەوەوە هەبێ و ئەو دەمە، بێ‌گومان، هەر ناوچەیێ لەو ناوچانە، بە شێوەیەکی تایبەتی و یەکسەریی لەگەڵ ئەو وڵاتە دراوسێیە بێگانەیەدا، کار دەکەنە سەر یەکتریی و ئاڵ وگۆڕی قەرزکردنی وشە، لەنێوانیان دا روودەدات و بەهۆی درێژەکێشانی ئەو دەوروبەرەیەوە، شێوەی زمانەکەی ئەو ناوچەیە، لەشێوەی هەمان زمانی و لەناوچەیەکی دیکەی دراوسێ لە نەتەوەیەکی تری بێگانە جوێ دەبێتەوەو بەوجۆرە هەر لایێ لەو لایانە شێوە زمانێ پێك دەهێنن!!.

ئەوجا، ئەگەر دەوروبەرە جوگرافیایەکە، لە چوارچێوەی دراوسێیەتی چووە دەرەوەو گەیشتە بازنەی دابەش کردن و دابچڕاندن، بێگومان بەپێی ئەو جۆری بەسەرهاتە، زمانەکەش وەچەزمانی دیکەی لێ دەبێتەوە.

(٣) لایەنی دینی و رۆشنبیریی دینی.

لە پارێزگاری کردنی یەکیەتی و یەکگرتوویی زمانی نەتەوەیی‌دا، دین دەورێکی ئیجگار مەزن و بەسوودی هەیە. بەتایبەتی ئەگەر ئەو دینە خاوەنی کتێبێکی دینی بێ و بەو زمانە دینی‌یە نووسرابێتەوە.

باشترین وێنە، لەم رووەوە، بوونی قورئانی پیرۆزە، کە بە هۆیەوە

یەکگرتوویی زمانی عارەبی پارێزگاری کراوەو لەو رووەشەوە بە سەرچاوەیەکی سەرلەبەر بروا پێ کراو لەقەڵەم دەدرێ. کەی کێشەیەکی زمانیی هاتە پێشەوە، بۆراست کردنەوەی، یان چۆنیەتی پێکهاتنی وشەیێ، یان لێکدانەوەی واتای، یان ناسینی رەسەنی، یەکسەرە، بۆ سەرچاوەی بەنرخی عارەبی دەگێردرێتەوە، کە ئەویش (قورئان)ە.

لەگەڵ بوونی (قورئان)یش دا، لە زمانی عارەبی گەلیی دا، شێوەزاری جۆراو جۆر و رەنگاورەنگە بەر گوێمان دەکەون و بۆماوەیەکی لەمەوبەرتریش خاوەنی هەندێ شێوەزار لە زمانی عارەبی (عارەبی ئێستگەی رادیۆ و تی. ڤی) تێ نەدەگەیشتن، یاخود، تائێستەش خاوەنی هەندێ شێوەزار لەوی دیکە تێ ناگات! ئەمە، ئەگەر زانیمان، کە هۆی سەرەکی یەکگرتنی زمانی عارەبی لەم گۆڕە پانەداهەن و کاری خۆیان دەکەن!!

ئەگەر لەروانگەی ئەم گۆڕەپانەوەو بەم پێوەرانە، تەماشای زمانی کوردیی بکرێ، دەبێ بەوە رازی بین و لە خۆشیا گەشکەش بکەین، کەبەم جۆرەی ئێستا بە ناوی زمانی کوردییەوە چاوونام دارە.

ئەمە، لەلایەکەوە، لە لایەکی دیکەشەوە، هۆی هەرەسەرەکی مانەوەی زمانی کوردیی، وەك زمانی کوردیی ئەمرۆو بەردەوام بوونیشی و کۆڵنەدانی لە پێناوی مانەوەی دا، بێگومان دەگەرێتەوە بۆ بوونی گەلی کورد وەك کورد زمان و بۆ بەردەوامی لایەنی دینیش، وەك خاوەن کتێب و کتێبۆڵکەی دینی، ئەگەرچی ئەمانە لە قەوارەیەکی زۆر لاوازتر، لە پێویست دا بووین!!

کەواتە، مانەوەی زمانی کوردیی، بەم جۆرەی ئەمرۆ، کە هەیە، دەگەرێتەوە، بۆ بەردەوامی زمانی (ئاڤێستا)و مانەوەی وەك زمانێکی دیی بە درێژایی ئەو رێگایە دوورو درێژ و هەڵەتاویی و ناهەموارەی، کە زمانی کوردیی لە میدیەکان بەماروە تا ئەمرۆ پیایدا دەروات!

زمانی کوردیی لە میدیەکان بەملاوە تا ئەمرۆ پیایدا دەروات!

بەشێوەیەکی ئاشکراتر و روون تر، بوونی زمانێ بەناوی زمانی میدیەکانەوە، وەك زمانی دینی و هی رەسمی و گەلیی، بە درێژایی سەرانسەری فەرمانرەوایی یان و ئەوجا، وەك زمانی ئاڤێستاو وەك زمانی رەسمی و گەلیی و هی دینی هەخامەنشیەکان (جگە لە هەندێ فەرمانی شاهی، کە بەپارسی کۆن نووسراوو هەڵکەندراون و زووربەی زۆری کەرەستەکانیشی رەگ و قەدو وشەی سەرەی میدین). ئەوجا، بەردەوامیی، وەك زمانێ گەلیی و وەك زمانی دینی و گەشە سەندنیان لەسەردەمی فەرمانرەوایی ئەشکانیەکان داو تاوەکو کۆتایی فەرمانرەوایی ساسانیەکان و پەیدابوونی شێوەزاری جۆراو جۆرو بەردەوام بوون و سەرلەبەر بوونی شێوەی دینی، لە زمانی ئاڤستاو لە دەفتەرەکانی ئەهلی هەقی داو تاوەکو ئەمرۆ، رێبازێکی نەبچراوو دیاریی پیشان ئەدات.

(٤) لایەنی ئابووریی.

پەیدابوونی پەیوەندیی ئابووریی، لەگەڵ وڵاتانی بێگانەداو هەوڵدان، بۆگەشە سەندنی باری دارایی، خۆی لەخۆیدا، شۆرشێکی رامیاریی‌یەو هەروەها شۆرشێکی کۆمەلایەتی بێ هاوتایەو ئەنجامەکەشی گەشەسەندنی هەموو گۆشەیەك و لایەنێکی کۆمەڵە.

بەرز بوونەوەی باری ئابووریی، بێ گومان دەبێ بەهۆی پێشکەوتنی کشت وکاڵ، پیشەسازیی، بازرگانی، رۆشنبیریی و رامیاریی و هەروەها دەبێتە هۆی هێنانە ناوەوەی کۆمەڵ و کۆمەڵگایەکی نوێی دروست و گونجاو لەگەڵ ئەو بارە پێشکەوتووەدا.

زمانیش دیاردەیەکی سروشتی زیندووە، بەهۆی نانی جۆرە هەنگاوی وەهاوەو شان بەشانیان، بەشێوەیەکی سەرەمرە لە بووژاندنەوەو گەشە سەندن و پێشکەوتن دایەو هەمیشە بەکەرەستەی پێویست بەو دەمەو بەو رۆژەو بەو جەنجاڵیەو بەو ژیانە نوێیە، خۆی دەرازێنێتەوە.

ئەوجا، لەهەر هەنگاو و پلەیەك لەوانەدا، بە دەیان وشەو کەرەستەی زمانی بێگانەی پێویست بە ژیانی هاوچەرخی کۆمەڵەکەی و کۆمەڵگاکەی، دێنە ناوەوەو ئەمەجگە لەوەی، کە بە دەیان وشەو کەرەستەی زمانیی نوێ، بە هۆی پاشبەندو پێشبەندو داتاشین و لێکدان و گەردانەوە دێنەکایەوە.

هەواڵی باری ئابووریی خەڵکەکەی ناوچەکانی کوردستان لەدێرینەوە تاوەکو ئەمرۆ، بەتێرو تەسەلەیی ئاگاداری نین! لەگەڵ ئەوەش دا، بۆمان هەیە، لە دوو لایەنەوە، زۆرنەبێ، کەم دەربارەیانەوە بخەینە بەرچاو، واتە بەم جۆرە:

یەکەم، لەرووی باری ئابووریی ناوەوە.

ئەوەی، کەلەم رووەوە پێمان گەیشتبێ، ئەوەیە، کە میدیەکان، زووربەی تواناو هێزی دارایی‌یان سەر بەرهەمی کشت وکاڵ کەوتووە، بەوەی، کە ناوەرۆکی ئاڤێستا رێزێکی زۆر لە لادێ و کشت وکاڵ کەران مەرومالات بەخێوکەران، دەگرێ رێز لە پیاوی ئازاوژیکەڵ و لێهاتوو ئێشکەر دەنێ!!

ئەمە لەلایەکەوە، لە لایەکی تریشەوە، ئاوهەواو جۆری ئاخ و خاکی سەرپاکی ناوچەکانی کوردستان، دەوروبەرێکی تایبەتی و بەنرخن بۆ بەرهەم هێنانی دارودرەخت و جۆراو جۆری میوەو کشت وکاڵ، بۆیە فەرمانەکانی ناو ئاڤێستا سەرپاکیان بەجێن!

بەم پێیە، کۆمەڵەکانی کۆمەڵگاکانی ئەوسای ناوچەکانی کوردستان، بەهەموو جۆرێ خاوەنی دارایی خۆیان بوون و بەئاسانی و بەباشی و

بەکەفەسەریی ژیاون، بەپێچەوانەی ئەو کۆمەڵانەی کە لە کۆمەڵگای دەشتاوی‌و بیابانی‌دا دەژین. بۆیە، دەبێ خەڵکەکەی ناوچەکانی کوردستان هەمیشە ئامادەی ئەوە بن کە بەرگری لەخۆیان و نیشتمانیان و دارای‌یان بکەن.

دووەم، لە رووی باری ئابووریی دەرەوە.

لەم رووەوە، لە بارەی ئەو خەڵکە دێرینەی ناوچەکانی کوردستانەوە، تەنها لەسەرچاوە ئاشوورییەکان دا نەبێ، کەشتێکی زۆر کەممان دەست دەکەوێ، زانیاری زۆر کەمە.

سەرەڕای کەمی ئەو زانیاریانە بەڵام بەهۆیانەوە تواناماں هەیە، کە وێنەیەکی ساف و بێ‌گەردی ئەو سەردەمەو ئەو جۆرە پەیوەندیانەوە، بە هۆی تابلۆیەکی ئەو سەردەمەی ئاشۆریەکانەوە، بەدەستەوە بدەین و ئەویش بەم جۆرە:

لەسەرو کڵاوی سەرگۆنی دووەم ـ ی شای ئاشوورییەکان دا هێرش بەرەو وڵاتانی میدیا، کراوە، وڵاتی (خارخار = خورخورە) داگیرکراوە، خەڵکی ناوچەگیراوەکانی دیکە، وەك خەڵکی بەزێنراو بۆ ئەوێ گوێزرانەوەو بیست وهەشت ستراپنشینی دیکەی میدی گیراون و سەرانەیان لێ سەنراوەوچی زێڕو سەروەت ماڵیان هەبووە، هەموو هێنراوەو ئەوانەشیان، دەرچوون، بۆلایەکی دیکە براون، یان بەدیل گیراون!!

هەواڵی جۆراوجۆری لەم وێنەیە، لەسەرانسەری فەرمانڕەوایی ئاشوورییەکان دا بەرچاو دەکەون و ئەم جۆرە هەواڵانەش جۆرە پەیوەندییەك پیشان دەدەن کە بە شێوەیەکی سەرەمرە، زانیاریی، بە تایبەتی ئەوەی پەیوەندیی بە هەڵ گیرساندنی شەڕو کوژاندنەوەی‌و ئامێرو تروتفاقی‌و سەرانەو تالان و دیلایەتی‌یەوە هەبێ، لەیەکتری‌یەوە، وەك کەرەستەی زمان، ئاڵ وگۆڕ کراوە!

(٥) لایەنی رۆشنبیریی.

لایەنی رۆشنبیریی، لایەنێکی خاوەن تیشك و پرشنگدارو رۆشنە. بەهۆیەوە، رادەی پێشکەوتنی هەرگەلێ‌و سەرپاکی سەرگوزەشتەکانی دەزانرێن و ئاوێنەیەکی راستەقینەیە، کە هەن و نی‌یەی پشتاوپشتی گەل و نەتەوە، بە راست و رەوانی‌و بە پامانی‌و زامانی تیای‌دا، رەنگ دەدەنەوە.

لایەنی رۆشنبیریی، وەك هەر لایەنێکی دیکەی پێویست بە ژیانی پێشکەوتنی گەل و نەتەوە، شان بەشانی پێشکەوتنی لایەنەکانی تری پێویست بە ژیان و کۆمەڵ بەرەوپێشەوە، هەنگاو دەنێ‌و گەشە دەسێنێ‌و بە دواکەوتنی هەرلایەنێ لەو لایەنانەش، یان لاوازبوونی هەر یەکێکیان کار دەکاتە، سەر لاوازبوونی پلەی رۆشنبیریی.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی میدیەکان دا، یەکەم هاندەری لایەنی رۆشنبیریی‌و لایەنەکانی دیکەی پێویست بەژیانی رۆژانەی کۆمەڵ و کۆمەڵگا دینی ئاڤێستا بووە، کەتیای‌دا، داوای بەرگری‌کردن لە نیشتمان دەکات و داوای ئاوەدان کردنەوەو بنیاتنانی نیشتمان دەکات و هەروەها داوای لەش ساغی‌و تەندروستی‌و فرمانی سوود بەخش و بەرداروجەنگان لە پێناوی لە ناوبردنی نەخۆشی‌داو پەرەپێدانی کشت و کاڵ و فرەکردنی مەڕو ماڵات دەکات.

بەم پێیە دینی میدیەکان، هەموو مەرجەکانی پەرەسەندن و پەرەپێدانی لایەنی رۆشنبیریی‌یان هێناوەتە دی‌و لەو رووەشەوە (هیرۆدۆت)و (دەینوون) باسی پلەی رۆشنبیریی میدیەکانیان کردووەو بەم بۆنەشەوە، (دکتر پرویز خانلری) بەدەمی هێرودۆتسەوەوای دەردەخا، کە میدیەکان خاوەن قانوون ویاسایەکی رێك وپێك و مرۆڤانە بوون و شێوەی (دادگەریی) تیای‌دا رەنگی داوەتەوەو بریاری دادەوان لەکۆتایی‌دا، چووەتە کۆشکی شاهـ، بە تایبەتی لە سەروکڵاوی شاهـ (دیاناکۆ)دا، بۆ ئەوەی بریاری دوایی لەسەر بدرێ.

یان، بەدەمی (دەینوون)ەوە، وای دەردەخا، کە لەدەوروبەری نیوەی سەدەی شەشەمی پێش زاین دا، شاعیری زۆری میدی هەبوون وئەو شاعیرانە لەکۆشك و دیواخانان‌دا، شەڕەشیعریان کردووە، یان شیعریان بە (شاهـ)و بەنیشتمان و بە پاڵەوانی جەنگ وپاڵەوانی تیربازیی‌و سوارچاکی‌دا هەڵداوەو زوربەی زۆری شیعرەکانیشیان وەك رازی میللی وەهابوون و شێوەی سەرگوزەشتەو داستانیان هەبووە.

شایانی باسە، کە مۆرخانە یۆنانیەکانی سەردەمی هیرۆدۆتس، وا بەدەستەوە دەدەن، کە میدیەکان نوسینیان بە ئەلف وبێ‌ی مێخی بووەو ئەوەی کە فەرمانەکانی شایانی هەخامەنشی پێ نووسراوەتەوە لەسەر ئەلف وبێ مێخی میدیەکانەوە دانراوە.

بەهەرحاڵ، رۆشنبیریی بە هەموو گۆشەکانی‌و جۆرەکانیەوە و هەروەها رۆشنبیریی دینیش، تاوەکو کۆتایی فەرمانڕەوایی هەخامەنشیەکان، بە شێوەیەکی ئێرانیانەی (بەلای زۆری‌یەوە) بێ‌گەردەوە، مایەوە.

رێگا برینی رۆشنبیریی میدی بەڕێگای تەسك و تروسك وتاریك دا، لە سەردەمی هیلینەکان وتاوەکو ئەمرۆ، لەملاولەولاوە، بەدەیان و بە سەدان کەرەستەی زمانیی جۆراوجۆرورەنگاورەنگ ولەهەموو جۆرە روویەکی ژیانەوە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی‌یەوەو ئەمانەش و هۆی دیکەش، ئەگەر توانیبێتیان شێوەزاری جۆراوجۆر دروست بکەن نەیان توانیوە زمانی کوردیی لەناوبەرن.

کەوابو، دەبێ، ئێمە، سەرمان لەوە سوڕنەمێنێ، کە زمانی کوردیی ئەمرۆ، کەرەستەزمانی ئاشووری‌و هی یۆنانی‌و هی‌پارسی‌و هی‌عارەبی‌و هی مەغۆلی‌و هی‌تورکی تیادابێ، هەروەها، دەبێ سەرمان لەوە سوڕ نەمێنێ، کەشێوەزاری کوردیی‌ئێران کەرەستە زمانی پارسی زۆرتری

تیادابێ، ئاوەکو کوردیی عیراق، کە کەرەستەزمانی عارەبیی لەوێ زۆرتری تێدایە، یاخود سەرمان لەشێوە کوردیی تورکیا سوڕنەمێنێ، کە پڕە لە کەرەستەزمانی تورکی و بەوجۆرە.

ئەوەی، کەلێرەدا، دەبێ بوترێ، ئەوەیە، کە زمانی ئاڤێستا (زمانی دینی میدیەکان) هەروەك ناوی پێشدادیی و کیانی تیادا بەدیی دەکرێ، هەروەها، بەلای کەمییەوە، دەبێ هەندێ ناوی کۆنتری (ناوی هەرچی شتێ بێ و لەوناوچانەدا، کە لە دێرینەوە، لەلایەن دانیشتوان و کۆمەلی دێرینی ئەو ناوچانەوە بەکار هاتبێ . .). تیادا بەدیی بکرێ.

ئالەم دەرفەتەدا، ئەگەر هەندێ کەرەستەی رەنگامەی زمانی جۆراوجۆری بێگانە، کەناو بەناو، ئالێرەو ئالەوێ، لەشێوەزاری کوردیی دا بەدیی دەکرێن، بخرێنە بەرچاوو سوودیان نەبێ، هیچ جۆرە زیانێکیان نیی یە!

ـ هەندێ وشەی یۆنانی، کە لە زمانی کوردیی دا (بەسەرپاکی شێوەزارەکانیەوە) بەدیی دەکرێن.

* ئاتریلال. ئەمە وشەیەکی یۆنانی یە (یۆنانی کۆن) و بەوگیایە دەوترێ کەلە دەشتاییکان دا دەروێ و چێشێکی تەلخی هەیەو بەرزییەکەی، کەلە بەهاران دا سەر دەردەهێنێ، نزیکەی (٣٠) سانتیمە ترێك، برندەیەو لەهەندێ ناوچەی کوردیی واریش دا، جگەلەو ناوەی خۆی بەناوی (کاردۆ) و (هاز) و (غاز)ەوە ناو دەبرێ.

* بازەلە (Basileu). ئەمە، وشەیەکی یۆنانی یە، بە واتای (شایگەورە)، یان (شای‌سەرفران) هاتووە. لە کوردەواریی‌دا، شێوەی (لەخۆبایی بوو)، (سەرکێش)ی وەرگرتووە. زۆرتر بە یەکێ دەوترێ کە لەپێستی خۆی بچێتە دەرەوەو سەرکێشانە، هەلس وکەوت بکات!!

* ئافرۆدایت. وشەیەکی یۆنانی یە، بە واتای خوای (پیت وبەر) و خوای (ناسك و جوانی و نازداری) بەکار هاتووە. واباوبووەکە لەپێشی پێشەوە (ئافرۆدایت) بەسەر دەریای سپی ناوەراست دا بەرەو دوورگەکانی یۆنان رۆیشتووەو ئا لەوێ نیشتەجێ بووەو بۆیە، سەرپاکی دوورگەکانی یۆنان هەمیشە رازاوەو جوانن و خاوەن بەروبوومن.

ئەم وشە یۆنانی یە، حالی حازر بەزۆری لە ناو کوردەواریی دا شێوەی (ئافرەت)ی وەرگرتووەو (مێرد) بە زۆری، ژنەکەی خۆی، بە ناوەکەی خۆیەوە بانگی ناکاو بە نازو خۆشەویستی یەوە بە ناوی (ئافرەت)ەوە بانگی دەکات.

* تاووس. ئەم وشەیە، هەرچەندە لای خەلك وا دەرکەوتووە، کە عارەبی بێ، بەلام لەراستی‌دا و لەبنەرەت دا، وشەیەکی یۆنانییەو لە قەوارەو ئاوازی (تەڤۆس = tavos) دا بووە. حالی حازریش، لە کوردەواریی‌دا، وەك خۆی و بەواتاکەی خۆیەوە بەکار دەهێنرێ.

ـ هەندێ وشەی تورکی.

بەشێوەیەکی گشتیی، لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا، کەرەستەزمانی تورکی، بە شێوەیەکی قەرزکراویی، لە شێوە کوردییەکان دا، بە زۆری بەدیی دەکرێ، بە تایبەتی لەشێوەی کوردیی تورکیادا.

بۆ ئەم مەبەستەش، وا وێنەیەکی زۆرکەم، بەنموونەی خەرواریٚ و کە لە هەموو شێوەکان دا بەکار دێن، دەخەینە بەرچاو.

* قازان، کە لەبنەرەت دا (قازغان)ە.

* ڤاپو، کە بەواتای (ڤاپی) یان بەشێوەی (ڤاپی)دا بەکار دێ.

* قاچاق، کە لە کوردیی‌دا، بووە بە (قاچاغ).

* قلدر، کە لە کوردیی‌دا، بووە بە (قۆلدر) یان (قۆلتر)

* قەنداخ، کە لە کوردیی‌دا، بووە، (قۆناخ)، مەبەست لە قۆناخی تفەنگە.

ـ نەبارەی وشەی (پارسی) و (عارەبی)یەوە، پێویست بە هێنانەوەی وێنە ناکات، چونکە لە سەر ژمێرکردن بەدەرن!!

ـ هەندێ وشەی سۆمەری و بابلی.

* توون، یاخود (ئاتوون)، لەشێوەی بابلی‌دا، بە واتای (دەربەند)ی تەسك، یاخود رێرەوی (تەسك وترووسك)، یان بەواتای (توون)ی حەمام هاتووە. لە شێوەی سۆمەری‌دا (ئودون = udun)ە. لە کوردیی ئەمڕۆش دا، وەك وشەیەکی تایبەتی بەشێوەی توون)ی (حەمام) بەکار دێ.

* ئەشکارتە (شکارتە). لە (ئاکادی)دا وشەی (ئەشکارۆ) یاخود (ئشکارۆ = Ishkaru) بە (ئەرکی) جووتیار هاتووە. هەروەها بە واتای بەرهەمی ئەو پارچە زەوییە دێ، کە کراوە بە (گەنم) یان بە جۆ، بۆنانی خێزانێ، بۆ ئەوەی نان نەکرێ!

جگە لەم واتایەش، بە واتای (داستان) و بەرهەمی ئەدەبی هاتووە، بۆ بۆ وێنە، (مەلحەمەی گەلگامێش)، بە (ئش ـ گار گەلگامش) ناو دەبرێ.

حالی حازر وشەی (شکارتە)، بەوگەنم و دانەوێلەیە دەوترێ کە جووتیار بۆ خواردنی خۆی ومال ومندالی دەیچێنێ، یاخود پارچە زەوییەکی بچووکە، کە جوتیار بەشی مال ومندالی خۆی گەنمی تیادا دەوەشێنێ (دەچێنێ).

* (گش = gish) وشەیەکی سۆمەرییە، بەواتای (گژ وگیا)، (درەخت)، هاتووە. ئەم وشەیە لە کوردیی ئەمڕۆدا (گژ) بە هەمان واتا هاتووە، بەلام بەلێکدراوی (ناساکاریی) بەکاردێ، واتە، دەوتری (کشت وکال)و (گژ وگیا).

هەندێ وشەی ئاشووری:

* قوخ. هەروەك دەردەکەوێ، ئەم وشەیە، لەبنەرەت دا، لەلایەن ئاشوورییەکان و بابلیەکانیشەوە بەشێوەی (خەخۆ = khakhkhu). بەکار هاتووەو لەعارەبی عیراقیش (ئەمرۆ) بە شێوەو ئاوازی (خوخ) بەکار دێ

ئەگەرچی لەعارەبیدا بە شێوەی (برقوق)و (دراقن)یش هاتووە (ن. ط. ب. ٨٣)

* زافەران. بەشێوەی زەعفەران (زعفران) لەعارەبیدا بەکاردێ، لە نووسینەکانی ئاشووریدا، بەشێوەی (ئازۆپرانو = azupuranu) هاتووە.
* کەڵەك. وشەی (کەڵەك) لەلایەن ئاشوریەکانەوە بەئاوازی (کەڵەکۆ = kalakku) بەکار هاتووەو بەواتای (کوننەی فوودراو) هاتووە کە بۆ پەڕاندنەوەی کەل وپەل لەم بەری رووبارەوە بۆ ئەوبەری. تا ییستەکانیش لە ناوچەی دوو زێدا (کەڵەك) بۆ پەڕینەوەی خەڵك بەکار دەهات.

ئەوجا، ئەم جۆرە ئامێرەی سەر رووبار، لەناو کوردیشاو لەلایەن ئاشووریەکانیشەوە بەکار هاتووە.

* کیسە. وشەی (کیس) لە عارەبی ئێستادا بەکار دێ، لە لایەن ئاشووریەکانیشەوە بەشێوەی (کیسو = kisu) بەکار هاتووە لەم جۆرانە، کەردەستەزمانی جۆراوجۆرو رەنگامە لەزمانی کوردیی ئەمڕۆدا، لەسەرپاکی شێوەزارەکانیدا، بەدیی دەکرێن، ئەمەش، لایەنی لاوازیی زمان نییە، بەڵکو لایەنی زیندوویەتی زمانەوزیندوویەتی هەڵگرانیەتی.

بەهەرحاڵ، ئەم وێنانەی سەرەوە، تەنیا بۆ لایەنی بیرخستنەوە بوو، بەتایبەتی لەروانگەی پەیوەندایەتیو دەوروبەری زۆر سەیر درێژخایەنەوە.

(٦) باری دینی ناوچەکانی کوردستان

(١) ـ باری دینی ناوچەکانی میدیا پێش دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا: [1]

ئاری نەژادەکان، ئەوانەیان، کە لەناوچەکانی ئێرانی ئەمڕۆو کوردستانی ئەمڕۆدا دەژیان، هەر لەدێرین دەم وکاتەوە، لە پەیڕەوی کردنی جۆری دین و ئاین دا ئازاد بوون و هیچ جۆرە کۆسپێ بەر رێگای دینی نەگرتوون.

ئەو جۆرە دینانەش، لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە، جیاوازییان هەبووە. بەهەرحاڵ دینی زوریەی ئەو ناوچە پرژ وبڵاوو جۆر بە جۆرانە لە پەرستنی بوونەوەری سروشتی بەولاو زۆر کەم دەرباز بووە.

ئەو دینانە بریتی بوون لە پەرستنی رۆژ، ئەستێرە، ئاو، ئاگر، باران، هەور، شەو، خۆر، هەورەتریشقە...... هتد لەم رووەشەوە، بەردێکی بەنەقش لەسەر نووسراو، کە لە باختەران دۆزراوەتەوە وا دەری دەخات، کە دانیشتوانی ئەوێ پێش هەزارو چوارسەدساڵێ پێش زایین رۆژ یان پەرستووە.

بەهەرحاڵ، پێش سەر دەرهێنانی دینی زەردەشتیو شان بەشانی ئەو دینە جۆر بەجۆرە سروشتیانە، لە یەکێ لە ناوچەکانی میدیادا، لە ناوهۆزی ماگاکان دا، دینێکی باو هەبووە، کە نزیك بووە لە ناسینی خوداو یەکایەتیو تاکانەیی خوداوە، گوایا، ئەوەش یەکەم هۆیەکی سەرەکی بووە، کە لەدواییدا، پاش سەردەرهێنانی دینی زەردەشتی دەست بەجێ لەلایەن ئەوانەوە قۆزراوەتەوەو بوون بەرابەری دینی. چونکە دینی نوێ، بەهۆی ئامۆژگارییە کردارییەکانەوە، توانی یەکانەیی خودا بخاتە بەر چاو خەڵك و بەرجەستەیان بکات.

بەو دینەیەی کەلەسەر بنەڕەتی تاکانەیی بوونی خودایەك دامەزرابوو دەوترا دینی (مەزدی) یاخود (یەزدان پەرستی).

سەر دەرهێنانی دینی زەردەشتی، لە میدیادا، کە ناوچەی (رەزائیە)ی ئەمڕۆی کوردستانی ئێرانی بۆدیاریی کراوە، ئەگەرچی لەسەر جەوهەرو بنەڕەت و بنچینە دینی مەزدییەوەبووە، یاخود دانراوە، بە ئاسانی پێشوازیی نەکراوە!!

واتە، هیچ کەسێك ناتوانێ، بەئاسانی دینەکەی خۆی وەك کراسێکی کۆن و دڕاو دابکەنێو فڕێبداو دینێکی دیکە، وەك کراسێکی نوێ لەبەر بکا، ئەگەرچی ئەو دینە نوێیەش دینێکی زۆر ڕاست و ڕەوان بێو دینەکۆنەکەی ئەویش دینێکی هیچ و پووچ بێ! چونکە ئەو، دینەکەی خۆی، لە هەموو دینێ بەراست تر و سەرلەبەرتر دەزانێو پتر لەوەیش، چونکە ئەو، دینەکەی خۆی، لەکۆشی دایك و بابیەوە، بە درێژایی تەمەنی، وەری گرتووە.

لەبەر ئەو هۆیەی سەرەوە، دینەکە نەیتوانێ، یەکسەر لەناوچەی لەدایکبوونی دین و خاوەن دینەکەدا[2] بڵاو ببێتەوەو بۆیە، لەبەر ائێژ بوونی جێگاو ستەمبوونی دەوروبەرەکەی خاوەن دین هەوڵی هەشاردانی خۆیو دینەکەیدا.

(ب) ـ بڵاو بوونەوەی دینی زەردەشتی لەباختریادا.

هەروەك، لەمەوپێش تر وتمان، لەپێش سەر دەرهێنانی دینی زەردەشتیدا، دینی جۆراو جۆر و ئاینی هەمە چەشن هەبوون. زوربەی زۆری ئەو دین و ئاینانە لە چوارچێوەی بت پەرستیدا بوون. لەبەر ئەوەی ترس و لەرزێکی بێ پایانیان خستبوە دڵی خەڵکەکەی ناوچەکانی ئێران و کوردستانەوە، بۆیە دەڵاقەیەکی رۆشنایی و داماڵینەری تاریکی لەهەر لایەکەوە، ئەگەر کرایەوە بەزووترین کات خەڵك بەرەو رووبەوە دەچن!!

خاوەن دین، لە خۆ هەشاردان دا، توانی خۆیو پەیڕەوی کەرەکانی لە ماگاکان بگەیەنێتە خاکی شایەکی زاناودانا، (کەی ویشتاسپ) لە باختریاو ئالەوێدا، بەهۆی ئەوەوەو بەهۆی کرداریی دینەکەیەوە ـ (کە دروشمی هەرە سەرەکی کردەوەی باشی سوودبەخش، ئاوەدان کردنەوەی وڵات، کشت وکاڵ کردن، مەڕو ماڵات بە خێونەکردن، درۆ نەدان بوو...) ـ توانی، بە هەموو ئاوەزێکەوە، دینەکەی لەوێدا بڵاو بکاتەوە.

هەر لەبەر ئەوەی کە ئەو دەم وکاتە، زمانەکەیان زمانی (زەند)یان پێ وتووە، لەبەر ناڕۆشنی زوربەی زۆری کەرەستە زمانیە دینەکەی ناو ئاڤێستا

زەردەشت خۆی ئاڤێستای بە زمانی (زەند)ی لێك داوەتەوەو بێگومان، ئەم لێکدانەوەیەش (زەند)[1] بووە، نەوەك ئەوەی سەردەمی ساسانیەکان، هەروەك پارسەکان وای لەقەڵەم دەدەن.

(ح) ـ دینی زەردەشتی لە ناوچەکانی میدیادا.

دینی زەردەشت، وەك دینێکی کرداریی سوود بەخش، بەخەڵکی ناوچە شاخاویەکانەوە، بەهۆی یارمەتیدەرانی زەردەشت، کە هۆزی (ماگە) بوون و گرتنە دەسەلاتی فەرمانڕەوایی لەلایەن یەکێ لە هۆزە سەرەکیەکانی (ئێریەن فاچ)، کە هۆزی (ماد) بوون، بە شێوەیەکی رەسمی و گەلیی، لە سەرپاکی ناوچەکانی میدیادا، وەرگیرا.

ئا لەو ناوچانەدا، بە تەواوەتی، دروشمەکانی دینەکە، بەرجەستەکران؛ لەرووی ئاوەدانی یەوە، لەرووی کشت وکاڵەوە، لەرووی بەخێوکردنی ئاژەڵەوە، لەرووی سوودبەخشیی مرۆڤەوە. . . هتد.

خوێندنگای تایبەتی لەلایەن هۆزی (ماگا)وە، بۆ (پیری دینی) پێگەیاندن و ناردنیان، بەپێی پێویست، بەملاو بەولادا، بۆ ناوچەکانی دەوروبەری میدیا، کرایەوە تا ئێستەش، وەك ناو، شوێنەواری ئەو جێگا دینی یانە، کە وەك (موگان) بێ، لە ناوچەی رەزائیەو (موان) لە ناوچەی شارەزوورو (شاری هەورامانی تەخت) لەناوچەی هەورامان دا، هەر ماون.

(د) ـ دینی زەردەشتی لە سەروکلاوی هەخامەنشی یەکان دا.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی هەخامەنشی یەکان، دەست لە کەلەپووری میدیەکان نەدراو ئەمانە، بە شێوەیەکی سەرمەرەو بەپێی توانایان، گەشەیان بە هەموو لایەك و هەموو گۆشەیەك دا، بەڵام گۆشەی رۆشنبیریی دینی، بەپێی پێویستی رۆژانەیان بوو!

بەشێوەیەکی رۆشنتر، دینی زەردەشتی، لەکاتی تەنگانەدا، پەنایان بۆ دەبردو لەکاتی رەهایشا پشت گوێیان دەخست.

لەکاتێك، کە هەستیان بەوە دەکرد، کە وڵاتەکانی ئێران بەرەو لەیەکتری پچراندن دەچن، دەستبەجێ پەنایان بۆدینی زەردەشتی دەبردو دانی رەسمیەتیان پیادا دەنا، بۆئەوەی بەهۆیەوە بتوانن یەك بگرنەوە، دژی دابچڕاندنی ناوەوەو دژی دوژمنی دەرەوە.

ئەوەتا، لە سەروکلاوی (داریوش)دا، بووە بە دینێکی رەسمی، بەڵام، لەسەروکلاوی کۆرش دا، ئەو رەسمیەتە نەماوە، یان پشت گوێخراوە، یان هەر بەقەدەر پێویست پەنای بۆ براوە.

(هـ) ـ دینی زەردەشتی لەسەردەمی ئەسکەندەرو هیلینیەکان دا.

سەرکەوتنی ئەسکەندەرو یۆنانیەکان، بەسەرهەخامەنشیەکان داو جێگیربوونی فەرمانڕەوایی هیلینیەکان لە سەرپاکی ناوچەکانی ئێران دا، بوو بە هۆی لەناوبردنی سەروەت و سامانی دینی و رۆشنبیریی دینی ی میدیەکان و هەروەها بوو بەهۆی یەکجاری کوشتنی هەستی یەکیەتی نێوانیان و نێوان سەرپاکی خەڵکی ناوچەکانی ئێران.

بە پێی دروشمی دین دوژمنیان، کە هیلینیەکان هەڵیان گرتبوو، هەوڵی لە ناوبردنی کتێبی ئاڤێستاو پیری‌دینی و بەتەواوی بڕینەوەو بن بڕکردنی دینی زەردەشتیان، دا.

پیرو ماگای زەردەشتی، بە درێژایی فەرمانڕەوایی (هیلینەکان)، کە نزیکەی سێ سەدەیەکی خایاند، لەژێر ئەشکەنجەی ئازاردان وراونان و شار بەدەرکردن و کوشتن و برین دا، لەناو دەچوون.

ئەوەی کە سوودی بۆخۆیان هەبووە دەیان بردو ئەوەش کە زیانی بەدینەکەی خۆیان دەگەیان، لەناویان دەبرد، بەم بۆنەیەوە مەسعودی وای لەقەڵەم دەدا، کە بە هەزاران نوسخەی ئاڤێستا، کە لەسەر پێستە نووسرابوون، لەلایەن هێلینیەکانەوە، سووتێنراون.

ئەوەی، کە لەو رووە مابێتەوە، زۆر کەم بووە، مەگەر بە تاك وتەراك لە کون و قوژبن دا، لەملاولەولاوە نوسخە شاررابێتەوە، یان لەسنگە دا، پارێزگاری کرابێ!

ئەوەی، کە دەبێ بوترێ، ئەوەیە، چی دین و ئاینی پڕوپووچی یۆنانی ئەو سەردەمە هەبوو، سەرپاکی بە زۆر بەسەر خەڵکەکەی میدیا (کوردستان)و ئێران دا سەپێنرا: (خوای شەڕ، خوای خەیر، خوای جوانی، خوای باران، خوای بەفر، خوای ئاو، بر، خوای ئاگر)، . . . (ئافرۆدایت یاخود، میترا) . . . و (ئەناهیتا)و . . . . هتد.

بۆ، وێنە، لەم رووەوە، دەبێ ئەوەی (ئەی. ج. ئاربەری) بهێنینەوە یاد، کە بەناوی (هیرۆدۆتس)ەوە دەیگێڕێتەوە ووای لەقەڵەم دەدا، کە یۆنانیەکان (هەتیوبازیان) فێری خەڵکەکەی ناوچەکانی ئێرانی کردووە. (ل ـ ٣٩. ئەی. جی. ئاربەری. شێوەی عارەبی).

هەڵگرتنی دروشمی (دین دوژمنی) لە لایەن هیلینیەکانەوە، بوو بە هۆی لەناوچوونی دینی زەردەشتی و بەرپابوونی دین و ئاین وجۆر بەجۆری بت پەرستی رەنگە وپتریش لەوە بوویەهۆی بڵاوبوونەوەی دینی مەسیحیەت بە شێوەیەکی شێوە رەسمی وجیابوونەوەی، یاخود پێکهاتنی سترابشنێکی میدیەکان، لە ناوچەی (دووزێ)داو، کە (هەولێری) ئێستا مەرکەزی دەگرتەوە، ئینی مەسیحی یەت لە ناوی‌دا، باوبروێکی رەسمی وەرگرتووە. (تەماشای، طه باقر ـ من تراثنا اللغوي القديم، ل ـ ١٥٧، بکە).

(و) ـ دینی زەردەشتی لە دەمی ئەشکانیەکان دا.

دەرکردنی هیلینیەکان بۆدەرەوەی ئێران و گەڕانەوەی ناوچەکانی ئێران بۆژێر دەسەلاتی ئێرانیەکان خۆیان، خۆی لەخۆی‌دا زیندوو بوونەوەو ژیاندنەوەیەکی دینی زەردەشتی یە، ئەگەرچی لەرووی برەوپێ‌دانیان بەدینەکە، لە هەخامەنشیەکان بەتین تر نەبوون.

ئەوەی، کە دەبێ بخرێتەوە یاد، ئەوەیە، کە لەو دەمانەی ئەوان دا، لەسەر دەمی فەرمانڕەوایی بلاشی یەکەم (ئەشکی بیست ودووەم) داو لە نێوان ساڵانی (٥٢ ـ ٧٧ ـ ی. ز)دا، فەرمان بە کۆکردنەوەی ئاڤێستا درا. هەروەها، واش بەر گوێ دەکەوێ، کە یەکێ لە شاهە ناوچەیی‌یەکان (هی ناوچەی کرمان) کە (ڤەلخەش = Valgash) دەبێ، فەرمان بەکۆکردنەوەی ئاڤێستا دەداتەوە.

(ز) ـ دینی زەردەشتی لەدەمی ساسانیەکان دا.

دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی (ئەردەشیر) یەکیەتی ئێران و بەهێزکردنەوەی لەدینی زەردەشتی دا، بەدی کردبوو، بۆیە یەکسەرە فەرمانی بە (تەنسەر)دا،[٥] بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی راست ورەوان ئاڤێستا کۆ بکاتەوە.

ئەگەرچی، ناوەرۆکی ئاڤێستا بوو بەپەیڕەوێکی دینی و رەسمی دەوڵەتی ساسانی لەسەروکلاوی (ئەردەشیر)دا، بەڵام لەسەروکلاوی شاهەکانی دوای ئەو ئەو رەسمیەتە پشت گوێ خرا.

لەملاو لەولاوە دینی نوێ سەریان دەرهێنا، یەکێ لەوانە دینی مانی (٢١٦ ـ ٣١٥) بوو، کە دینێکی تێکەڵاو بە زەردەشتی‌یەت و بە مەسیحیەتی دروست کرد. شاپووری یەکەم بە شێوەیەکی رەسمی بوو بە لایەنگیری یەکەمی.

دینێکی دیکە، بە ناوی (مزدەکی = مەزدەکی)یەوە (مەزدەك) هێنایە ناوەوەو ئەو دینەش، رووالەتێکی سۆشیالیستی ساکاری هەبوو.

پاش کوژ رانی (مانی) بەنزیکەی سی وپێنج ساڵی، شاە سابوور چووە سەر حوکم و تەماشای کرد کە بیروڕای جۆراو جۆر دەربارەی (ئاڤێستا)وە لە ناو خەڵك دا بڵاو بووەتەوەو لەبەر ئەوە سەرلەنوێ بریاری رەسمیەتی دایەوەو واش باوە، کە ئەویش فەرمانی بۆکۆکردنەوەو لێکدانەوەی ئاڤێستای داوەتەوە.

بەکوژ رانی (ئەنەوشیروان)و (مەزدەك)، دینی زەردەشتی دەبووژێتەوەو دینی (مانی)و هی (مەزدەکی) بەرەی جۆراو جۆریان لێ دەبێتەوەو رۆژ بە رۆژ بەرەو لاواز بوون و نەمان دەچن!!

ئەوەی کە دەبێ بوترێ ـ (لێرەدا) ـ ئەوەیە، کە لەدەمی ساسانیەکان دا (پازەند)و ئاڤێستای بچووك و لێکدانەوەو پەراوێز، بۆ ئاڤێستا کران. هەندێ وای لەقەڵەم دەدەن، کە لەدەمی ساسانی دا، (زەند) بۆ ئاڤێستا کراوەو ئەوجا (پازەند)یشی بۆ کراوە هەروەك لەمەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێ ئەوەیەکە (زەند) بە واتای لێکدانەوە هاتووە، (ئەگەرچی لەبنەڕەت دا ناوی زمانە)، (پازەند)یش بە واتای لێکدانەوەی (زەند) هاتووە، ئەمەش زۆر دوورە لەڕاستی‌یەوە چونکە ئەگەر (زەند) لەسەرەتای سەردەمی ساسانی دا زاگراو بێ، چۆن دەبێ بەماوەیەکی کورت ئەو زمانەی زەند نەزانراو بێ!

ئەوەی، کە بەلای ڕاستی دا، دەچێ، ئەوەیە، کە (زەند) ئەوەیە، کە زەردەشت خۆی بە زمانی (زەندی) واتە، باختریایی ئەو سەردەمە، لێك دانەوەی ئاڤێستای، بۆ ناوچەی باختریا کردووەو (پازەند)یش، لە لایەن ساسانیەکانەوە بۆ لێك دانەوەی (زەند) کراوە.

(٧) سەرئەنجام ـ ی ئەم ئاڵ و گۆڕە.

ئەم ئاڵ وگۆڕو هەڵس وکەوت وپەیوەندی‌یە جۆر بە جۆرانەی، کەلە دێرینەوە تائەمرۆ بەسەر کوردستان و خەڵکەکەی‌دا هاتوون، بوون بەهۆی هاتنە ناوەوەی هەمە جۆر کەدەستەی زمانیی رەنگاو رەنگ و دەوڵەمەند کردنی زوربەی زۆری وەچ و لقەکانی رۆشنبیریی خەڵکی ناوچەکانی کوردستان و بەهۆی بە سەرچوونی تەمەنێکی دووروودرێژ بەسەرهاتنە ناوەویان داو وەچە بەوەچەو پشتاوپشت کاریان تێ کراوەو هەندێ لەوانەش، ئەگەرچی بەرگێکی نوێیان پۆشیبێ، بەڵام بە واتا بنەڕەتیەکە ـ یانەوە ماونەتەوەو هەندێکی تریشیان لەهەموو روویەکەوە بەرگی نوێیان بە بەردا کراوە.

جۆری ئەم کارتێ کردن و قەرزکردن و ئاڵ وگۆڕە، تا لێرەدا، بەکورتی بە هۆی چەند خاڵێکەوە، رۆشن دەکەینەوەو ئەوانیش:

(یەك) ـ دیارە میدیەکان لەسەر کەلەپووری کۆنی خەڵکی ئەوسای ناوچەکانی کوردستان نیشتەجێ بوون ـ (بۆوێنە، بابلێین، هوریەکان، میتانیەکان، گوتیەکان.. هـ)، بەڵام، هیچ جۆرەشتێ لەو رووەوە جگە، لە ناو (شاهـ)و ناوی (ناوچە)و ناوی (گوند)و (دێهات)و (رووبار) چ بەڵگەنامەیەکی دیکە بەدەستەوە نی‌یە.

ئەو ناوانەی، کەلەسەرچاوەی نوێی کوردیی دا، کە لەملاو لەولاوە، لەو رووەوە، بەرچاو دەکەون، سەرنج ڕادەکێشن!! بە تایبەتی لەو لایەنانەوە، کە (ناوێك) بە چەند رووالەت و قەوارەیەك پیشان دراوە، بەو پێیەی گوایا هەریەکە لەو رووالەتانەی ئەو ناوە، ناوێکی سەر بەخۆبێ! بێگومان ئەوە جێگای لۆمە نی‌یە، چونکە، لەوانەیە، ئەو پشکێنەرە، ئاگای لەوە نەبێ، کە (ناو) لە زوربەی زۆری زمانە دێرینەکانی ئەوسای ئێرانی دا هەشت دۆخی هەبووەو هەریەکێ لەو دۆخانەش، جۆرە رووالەتێکی تایبەتی هەبووە، کە لەگەڵ رووالەتی هەمان ناوو لە دۆخێکی دیکەدا جیاواز بووە.

بۆوێنە، (نەك بۆ کەم کردنەوە لەکەس)، ناوچەکانی (ئارازیاش)و ولاتی (ئارازیشو)، کە لە نووسینەکانی (شالمەنناسری) سێیەمی ئاشۆریەکان دا هاتووە، هەر یەك ناوە، بەڵام هەریەکێ لەوانە لەدۆخێکایە.

بەهەر حاڵ، ناوەکان، بەچەند جۆرێ لەرووی داهاتنەوە لێك دەدرێنەوە. هەندێ لەوانە، بەناوی سەرۆك هۆزەوەن و هەندێ لەوانەش،

بەناوی پاڵەوانەوەن و هەندێکیشیان بەناوی رووداوی دینییەوەن . لەگەڵ ئەوەش دا، هەندێ لەو ناوانە، لەگەڵ گۆڕانی جۆری فەرمانڕەوایی دا، ناوبەناو ناویان گۆڕدراوەو وێنەیەکیش لەوانە؛ (سەرگۆنی) ئاشۆری کە وڵاتی (خارخار) . (واتە، خورخورە)ی ئێستا، کە کەوتووەتە ناوچەی (سەردەشت)ەوەو سەر لقێ لە لقەکانی ڕۆخانەی سیروان، ناوی دەگۆڕێ و دەیکا بە (کارشاروکین)، بەڵام ئەو ناوەی (سەرگۆن = شارۆکین) هەر لەلای خۆیان بری دەبێ و لای خەڵکەکەی (خارخار) هەروەك خۆی دەمێنێتەوە، کە حاڵی حازر، هەروەك وتمان، ئاوازو شێوەی (خورخورە)ی وەرگرتووە .

ئێمە، ناوەکانی وڵاتانی میدیا، بە تایبەتی ناوی ناوچەکانی، بە دەگمەن ناوی بێگانەیان تیادا دەبینین!! ئەگەر هاتوو لەرووی مۆرفۆلۆژ ییەوە، بەراوردمان لەگەڵ (ڕەگە)و (قەد) و (ڕیشە) ناوی (شاهـ) میدیەکان و ئەو ناوانەی کە بە ئاشکرایی و ڕوشنی، دەستی پشکێنەریان بە ناوی میدی بۆ ڕاکێشراوە، کردن .

وێنەیەکی زۆر زەقیش لەو ڕووەوە، ئەوەیە، هەر ناوی جێگایێ، یان ناوچەیێ، یان ڕووباری، یان شاریێ، ئەگەر ریشەی (ل=L)ی تیادا بێ، ئەوە، ئەو ناوە، لەبنەڕەت دا میدی نییە، یاخود ئاڤێستی نییە!!

ئەو ناوانەی، کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئاشوریەکان دا، بەرچاو دەکەون و ریشە (ل = L) یان تێدایە، بێگومان میدی‌نین وزۆرتریش بەلای ئاشوری‌و بابلی‌دا دەڕۆن .

بۆ، وێنە، لەکاتێك دا، کە (هەولێر)ی ئێستا، لەدەمی مادەکان و هەخامەنشیەکان دا بە (ئەربێرا = ئاربیرا = Arbira) ناوبراوە، هەر لە هەمان کات دا، ئاشوریەکان بە (أربا ئیلو = Arba - ilu)ی ناودەبەن و بابلیەکانیش هەر بە هەمان ناوەوە، ناوی دەبەن (طه باقر، ل ـ ١٥٨ ـ من تراثنا اللغوي القديم) . (٧)

ئێمە، وای بۆدەچین، کە جگە لەم جۆرە ناوانە، کەباسمان لێوە کردن و ئەو جۆرە ناوانەی، کە وەك (لاسایی کردنەوە) ناوی بێگانە (لەبەر هەر هۆیەك بووبێ)ی بۆ هێنرابێ، ئەوانی تریان بەئاسانی پێناسەی ناوچەکانیان و ناوی شاهەکانیان و دینەکەیانیان پێوەیەو لەبەر ڕۆشنایی شیکردنەوەیان دا، بەشێکی زۆری سەرگوزەشتەو بەسەرهاتی دێرینی ناوچەکانمان بۆ دەردەکەوێ!

بۆ، وێنە، (ئەنگمەتان)، کە ئێستا (هەمەدان)ی پێ دەوترێ، یەکێکە لەو ناوانەی، کە میدیەکان، بەپایتەختەکەیانەوە ناویانە واتە، شاری فەرمانڕەوایی‌یەکەیان بەوناوەوە ناوە .

ئێستە، بابزانین، وشەی ناساکاری (ئەنگمەتان یان ئەنگماتان) واتای چی دەبەخشێ! وشەی (ئەنگەن) یان (ئەنگەنە) بە واتای (هۆز- لەشێوەی ـ کۆ ـ دا) یاخود (هۆزان) هاتووە . لە ئاڤێستاش دا، بەواتای (هۆز، هەنگە، پوورە) هاتووە .

وشەی (مەتان) یش لەبری (مەدان)ە یاخود خۆیەتی و بە هەردوکیانەو پێکەوە وشەی ناساکاری (ئەنگمەتان)یان پێك هێناوە کە بەواتای (کۆمەڵگای ماد = مەتان) + (ئەنگەن = هۆز) ـ کۆمەڵگای هۆزانی ماد، هاتووە .

لەپارسی هەخامەنشی (پارسی کۆن)دا، شێوەی (هەگمەدان)ی وەرگرتووەو ئەوجا، بەرەو (هەکباتان = ئەکباتان = ئەکبادان) چووەو تا حاڵی حازر بووە بە (هەمەدان) .

لەنووسراوەکانی (ناموناتید)دا، بە شێوەی (ئەگامتانو) دەرکەوتووە! د. جەمال رشید، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژ ووی وەڵاتی کوردەواری، ل ـ ٣٠٢)(٨)

بۆ سوودی بەراورد کردن، (ناو)ی میدی، لەمەلاو لەولاوە.بەرچاو دەکەون، (ئەگەرچی هەندێ واڵە قەڵەمیان داوە، کەچەند ناوێکی میدی زۆرکەم بەرچاو دەکەون!)، بۆ، وێنە، وەك ناوی شاهەکانی میدیا، ناوی ئەستێرەناسەکانی میدیا، کە بۆپیرۆزبایی لەدایکبوونی (مەسیح) بۆ قدس چوون، ناوی هەندێ ناوچەو شارو ڕووبارو کێوو قەڵاو پاڵەوان و سوارچاك و فەرماندار، کە وەك پاشماوەیەك ڕوواڵەتی میدیەتیان ئاشکراو ڕوونەو جێگەی گومانیان ڕاماڵیوە . (٩)

بەهۆی بەراوردکردنی ئەو ناوە جۆر بەجۆرانەوەو کۆمەڵی ڕیشەو قەدی زمانەوانی کە لە ناوزمانی پارسی هەخامەنشی و هی پەرتی دا بەرچاو دەکەون، لەگەڵ ناوی جۆر بەجۆری ناوچەکانی کوردستان و خەڵکەکەداو زمانەکەیان دا، دەگەینە ئەنجامێکی ڕاست ورەوان و بڕوایێ کراو.

بەم پێیە، بۆمان هەیە، کە قەدی (ئەنگە) یان (هەنگە)و هی (تان)، یاخود (مەتان) = (مەدان)، یاخود (مان)، لەهەر وشەیەك دا بەدیی کرا بەشێوەیەکی تایبەتی لەکوردستان دا، ئەو وشەیە بەوشەی (میدی) بزانرێ! دیارە، نابێ، ئەوەشمان لە بیر بچێ، کە ناوی جێگاو ناوچە، هی پێش میدیەکان بۆمیدیەکان، بەجێ ماوە، ئەمە جگە لەوەی، کەمیدیەکان، لەکاتی بنیاتنان و دروست کردن دا، لەوانەیە لاسایی بێگانەیان کردبێتەوەو ناوی قەرزگۆنەیان بەکار هێنابێ،

ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، دەبێ ئەوە بزانین، هەروەك چۆن هەخامەنشیەکان کەرەستەی زمانیی میدیەکانیان، لە نووسینەکانیان دا، لە کاروباری ڕۆژانەیان دا، بەکاریان هێنا، هەروەها، بەلای کەمی‌یەوە ناوی ناوچەو جێگاو شاریشیان دەگۆڕی .

گۆڕینی ناوی جێگاو ناوچەو دێهات و شار، لەلایەن ئاشووریەکانەوە، بە تایبەتی لە ناوچەکانی میدیادا، بەزۆری دەگۆڕدران و ناوی ئاشووریان لێ دەنراو خەڵکەکانیشیان دەگوێزرایەوە بۆ جێگایەکی تر.

کاروپیشەی ناوگۆڕین، تەنانەت، بووبە نەخۆشی گریکەکان و

ئەوانیش گەلێ ناوی جێگاو شوێن و ناوچەیان گۆڕی.

بەپێی ئەم کێشانە زمانناسی یەی سەرەوە، دەتوانین بڵێین، کە دێونـاوچەی (بێساران) و (بانیگان)و (هەورامان)و (مەریوان). . . ناوی میدی بن هەروەها، وشەی (ئەنجومەن)، کە وشەیەکی ئاڤێستایی یەو حاڵی حازریش، بەهەمان واتاو بە رووالەتێکی دیکەی دینیش - (جەمجەم) - بەکاردێ، ریشەی (ئەنگە)ی تیادایە، کە بووە بە (ئەنج)، بەڵام پارێزگاری واتای ریشە بنەڕەتی یەکەی، هەر، کردووە.

وشەی (سەرهەنگ)ی پارسی نوێ، بەهەموو رووالەت وواتاو ئاوازیەوە، وشەیەکی ناساکاری، میدی یە.

هەروەك، لەیەکێ لە تەتە(لەوحە) هەڵکەندراوەکانی ئاشوورییەکان دا، کە دەگەڕێتەوە بۆ دەمی ساڵانی (٧١٦ - پ . ز)و سەروکڵاوی سارگۆنی دووەم، هەندێ ناوی ناوچەکانی مادەکان و سەرۆکەکانیان هاتووە، بۆ وێنە، وەك ناوی ناوچەی (خارخار)و فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە (کەیبایا)و ناوچە (ئەڵیپێ) فەرمانڕەوای (داڵتا)، هەروەها بەشێوەیەکی دووراندوور جێگاکانیشیان دیاریی کراون.

لەم رووەوە بەراوردکردن، دەورێکی باڵای هەیەو بەهۆیەوە دەتوانین دڵنیابین لەرەگ و ریشەی هەر ناوێ لەم ناوانە.

لە نەخشەکەدا، واخراوەتە بەرچاو، کە ناوچەی (خارخار) کەوتووەتە سەر لقێ لەلقەکانی سیروان.

بەو پێیە، ئێمە، ئەمرۆ، دەگەڕێین بە دووای ناوی ئەو ناوچەو جێگایانەدا، کە کەوتوونەتە سەر لقەکانی (سیروان)ەوەو لەم ئاسۆیەدا، ئەم ناوانەمان بەرچاو دەکەون:

- ناوچەی خورخورە، کە کەوتووەتە سەر لقێ لە لقە سەروویەکانی سیروان و نزیك بە ناوچەی مەریوان - ی ئەمرۆیەو جوگەیەکی گەورەش، هەر بەو ناوەوەیە، کە ئەو ناچانەی ئاوەدان کردووەتەوە!

- لەناوچەی شارەزووروو بناری هەورامان دا، (خورماڵ) هەیەو شوێنەواری زۆر دێرینی تێدایە. هەروەها، دێی (خارگیلان)و (خەرپانی) هەن.

دێهاتێ، یان جێگایێ، یان ناوچەیەك کەرەگی، یاخود ریشەی (خ)ی تیادا، بەدەیان لەناوچەکانی کوردستان دا هەن. تەنانەت لە ژووروی رۆژهەڵاتی سلێمانی ئەمرۆوە، دەوڵەتی بەناوی (خەممان)یەوە هەبووە.

بەهەر حاڵ، ناوچەی خورماڵ وخارگێلان وخەرپانی، کەوتوونەتە ئەو ناوچەیە، کە بەهۆی لقێ لە لقەکانی (سیروان)ەوە ئاوەدان، بوون کە ئەویش ناوی (زەڵم)و (دەڵێن)و لقەکانی تریەتی!

لەوە، دەکات، کە وشەی (خار خار) بەواتای (خۆرەتاو) هاتبێ، چونکە (خڤار) بە واتای (خۆر) هاتووە!

بەم پێیە، ئەم وشە ناساکارە، یەکیەتی نێوان زمانی ئاڤێستاوهی میدیەکان پیشان دەدات.

دەربارەی وشەی (ئەڵیپی = ئێڵیپی)وەو فەرمانڕەواکەیەوە (داڵتا)، هیچ کامێکیان، نەناوی (میدی - ن)و نە (ئێرانی). من وەهای بۆدەچم، کە هەردووکیان ناوی ئاشووری بن، یان دەستکردیان بن لەگەڵ ئەوەش دا، حاڵی حازر دێی ئێلانیێ، لەناوچەی خورماڵ دایە

ناوی فەرمانڕەواکەی (خارخار) کە (کەیبانا)یە، گومانی تیا نی یە، کە ناوێکی میدیەوپێك هاتووە، لە دووبڕگەو ئەوانیش، (کەی)و (بان = وان = ڤان)ن.

- (کەی) بەواتای (گەورە)، (خودا)، (سەرۆك)، (فەرمانڕەوا). . . هاتووە

- (بان = وان = ڤان)، بەواتای، (ئاگاداریکەر)، (پاسەوان)، (لەلە)، (بەخێوکەر). . . . . هاتووە.

بەهەرحاڵ، ئەم (قەد)و (پاشبەندە)ی سەرەوە، لە ناوی شاهەکانی میدیادا لە ئاشکرایی، بە دی دەکرێن!

(دوو) - لەرووی ئەندازیاریی و چەکی جەنگەوە.

تەتە نووسراوەکانی سەردەمی شاهە ئاشووریەکان وبەدرێژی تەمەنی فەرمانڕەوایی یان، وای بەدەستەوە، دەدەن، کە ئاشووریەکان مەترسی یان، زۆر لە میدیەکان بووەو بۆیە هەمیشە هێرشیان بردووەتە سەر ناوچە جۆر بەجۆرەکانی میدیاو ئەنجامی ئەو هێرشانەش بە زۆری سەرکەوتنی ئاشووریەکان بووە، بەسەر میدیەکان داو گرتن و کوشتنی هەزاران جەنگاوەرو دیلی میدیی و تالان کردن و بردنی سەروەت و سامانیان و دانانی سەرانەی مانگانەو ساڵانەو وەرزانە بۆ هەر ناوچەیێ لەو ناوچانەی میدیا، کە داگیریان کردبوو و زوربەی کاتیش ئەنجامی ئەو هێرشانە، گوێزانەوەی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکە بۆ جێگایەکی دیکەی دوورو گورینی ناوی ناوچەکەو دانانی سەرکاری خۆیان بۆ فەرمانڕەوایی هەریەکێ لەو ناوچانەبووە.

ئەم شەڕو شۆڕەی نێوانیان، هەروەك وتمان، تەنها جارێ نەبوو ببڕێتەوەو بەڵکو بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن، خایاندوویەتی.

بەهۆی ئەو پەیوەندی یەوە بێگومان لەیەکتری یەوە فێری شتی زۆر بوون. بۆ وێنە - (هەروەك لەسەرچاوە ئاشووریەکان، کە زوربەیان وێنەی نەقش کراویان لەگەڵ دایە) - قەڵاو سەنگەرەکانی ئاشووریەکان وهینی میدیەکان چ جیاوازی یەکی ئەوتۆ، لە رووی رووالەتی دەرەوەی، بە دەستەوە نادەن.

جەنگاوەری میدیەکان، بەتایبەتی سوارەکانیان، جگە لەوەی، کە لەسەرەتای منداڵی یەوە خۆیان بەسواریی ئەسپ رادەهێنا، هەروەها شان بەشانی ئەو راهێنانەش خۆیان فێری تیرهاوێشتن (بەسواری ئەسپ) دەکردو بەجۆرێ، کە هەرگیز تیرێکیان بەبەلاش نەدەهاویشت.

پیادەکانیان، خاوەنی تیروکەوان وخەنجەرو سپێری چوار گۆشە (قەڵغان) بوون.

بەهەرحاڵ ئەو جیاوازی‌یە، کە لە نێوان جەنگاوەرانیان بەدیی بکرێ، جۆری جل وبەرگە، ئەگینا هەردوولا خاوەنی هەمان جۆری چەکن، کە ئەمەش ئەوە دەچەسپێنێ، کە هەریەکەیان، لەوی‌ترەوە فێری دروست کردنی هەمان چەك وبەکارهێنانی بووە.

ئەسپ، کە چوارپێیەکی بەرزەی میدیەکان بووەو بە ناویانەوە ناوبانگی دەرکردووە، گەیشتووەتە لای ئاشووریەکان و ئەمانیش وەك میدیەکان، بۆ کاروباری جەنگ بەکاریان هێناوە.

وشەی (ئەسپ) یەکێکە لەو وشە (ماد)یانەی، کە کۆی (زمانی) (ماد)و هی (ئاڤێستا) دەکاتەوەو هەر بەهەمان ناوەوە لە لایەن (ئاشووریەکان)وخەڵکەکانی تری نێوان هەردووڕووبار (بین النهرین)ەوە، بەکار هێنراوە.

لەڕووی ئەندازیاری دیواری دەوران دەوری قەڵاکانیانەوە، وەها بەرچاو دەکەوێ، کە چ جیاوازیەك، کە شایەنی باس بێ، دەرناکەوێ! هەروەك قەڵاکان و شارەکانی ئاشووریەکان. چەند دیوارێك، بە چوار دەوریان دا دروست کراوە، هەروەها پاشماوەی شاری (هەمەدان)یش وای دەردەخات، کە چەند دیوارێکی ئەستوورو بەرزو هونەریانە، بەچوار دەوری‌دا کراوەو واش لەقەڵەم دەدرێ، کە حەوت دیوارو هەر دیوارەش لەرەنگێ، بەچوار دەوری شاری (هەمەدان)دا کراوەو هەریەکێ لە سەرۆکی ئەو حەوت هۆزە یەکگرتووەی میدیەکان، لەنێوان دیوارێك و یەکێکی دیکەدا کۆشکی فەرمانڕەوایی بۆ کراوە وبەپێی ڕێڕەوی (کاریز) ئاویان بۆ هێنراوەتەوە!

(سێ) - لە ڕووی کاروباری کۆمەڵایەتی و کارگێڕی‌یەوە.

بەپێی ئەو هەواڵانەی، کە لەسەرچاوەی ئاشووریەکانەوە دەستمان دەکەوێ، میدیەکان، خاوەنی سەروەت وسامانێکی ئاژەڵی فراوان بوون و بەرووبوومی کشت وکاڵیشیان لە ئەندازە بەدەربووەو ئاژەڵی هەرە گرینگ وگرانبەهاشیان ئەسپ ومانگاو ئاژەڵی وردەی وەك مەڕوبزن بووەو ئەمەش بە ڕوونی لە سەرانەی ساڵانەدا، کە ئاشووریەکان، لە میدیەکان سەندوویانە، بە وێنەو بە نووسینەوە دەرکەوتووە.

کۆمەڵی میدیەکان، بریتی بووە، لەوانەی‌کە لە دێهاتی گەورەو (نیمچە شار)و (گوند)دا ژیاون. سەرۆك هۆزە گەورەکان خاوەنی دەوڵەتی ناوچەیی بوون وئەمانە، جگە لە خانەندان (خاوەن زەوی‌وزار)، باخەوان و کێڵگەوان شوان یان هەبووە. لە کاتی تێگیرانەدا سەرپاکیان ئەرکی شەڕیان کەوتووەتە ئەستۆو هەریەکێ لەوانە خاوەنی چەکی خۆی بووە.

کارگێڕی (سترابنشینی) یەکێکە لەو کارە وردانەی، کە پارسی هەخامەنشی و گریکەکان و پەرتەکان و ساسانیەکان و ئیسلامەکانیش لەسەری ڕۆیشتن و وشەی (ستراپ)ی میدی لە ناو فەرهەنگەکانی ڕۆژئاوایی‌کاندا دەنگی داوەتەوە.

تاوەکو سەرەتای بەرپابوونی دینی ئیسلام وشەی (ئەسپ)ی میدی لە سەرپاکی دەوڵەتە دێرینەکانی نێوان هەردوو زێ (میسۆپۆتامیا) هەر بەکار دەهێنرا!

وشەی (دێهات)و (دێ)و (کوێخا) لەسەرچاوە عارەبی‌یە کۆنەکان دا، بە هەمان واتا، بەکاردێت ولەسەردەمی سەرانسەری فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ئەمەوی‌یەکان و عەبباسیەکان دا، یاسای کارگێڕی میدیەکان، کە لە پارسەکانە (ئەوانیش لە میدیەکانەوە بۆیان بەجێ ماوە)وە وەریان گرتبوو، هەر بەکار دەهێنرا!

پێش ئەوەی، ئەم خاڵە بەجێ بهێڵین، دەبێ ئەوە بهێنینەوە یاد، کە هەمان دابەش کردنی کۆمەڵ، لە گاتەکان دا هاتووە بەلای نزیکیەوە، بەم جۆرە، دەگرێتەوە:

١ - دەمانە = Demana

٢ - ڤیس = Vis

٣ - سۆترە = Soitra

٤ - دەهیو = Dahyu

واتە، خاوەن زەوی زارەکان، یان دەربەگەکان، شاری‌یەکان، یان ماڵە گەورەکان وخانەدانەکان، بەندەکان و کرێکارو کێڵگەوانەکان، دێهاتیەکان و لە سەرووی هەموویشیانەوە (شاهەنشاه)، یان (خشاترا).

ئەوجا، بۆ ئەم جۆرە بەڕێوەبردنەو دابەشکردنی کۆمەڵایەتیە، مادەکان، بە سەرۆکایەتی شاهەنشاه - (ئەنجومەنێکی گشتیی، کە نوێنەری هەموو لایەنەکانی تێدا بووەو باشترین ولێهاتووترین وزاناترین پیاوانی میدیەکان بوون) - ئەنجومەنی پیاوماقوولانیان هەمیشە لەکارا بووە (هەروەك، دیاکۆنۆڤ، بەدەم هیرۆدۆتەوە دەگێڕێتەوە، میدیا، ل - ٢٧٥)، بەم بۆنەشەوە، دەبێ وشەی (هەم جەمەن)ی ئاڤێستایی، کەبە هەمان واتا هاتووە، بخەینەوە یاد.

(چوار) - لەڕووی ڕۆشنبیریی دینی‌یەوە.

هەروەك لەمەوپێش تر، باسی ئەوە کرا، کە لە دێرین کاتەوە، بە لای نزیکی‌یەوە پێش یەکگرتنی هۆزەکانی میدیاو دەوڵەت پێکهێنانیان، لە ناوچەکانی میدیادا، دینێکی ئەوتۆ هەبووکە (یەزدانپەرستی) ڕێڕەوی بووەو دینی زەردەشتیش، بە شێوەیەکی گەوهەریی نوێ‌کردنەوەی ئەو دینە بووەو پیلانی پەرەسەندنیشی لە چوارچێوەی کاروکردەوەی سوودبەخش دا بوو.

دروشمی دینێك، ئەوەبێ، کە داوای، بەرگری‌کردن لە نیشتمان، ئاوەدان کردنەوە، تەندروستی، ڕەنجدان، زۆرکردنی ئیماندان، بکات،

دەبێ چۆن بگەڕێتەوە، سەر پەرستنی (خواڵە)و بیری پڕپووچ و بت پەرستن!

ئا، لەم دەرفەتەدا، ئەوەی (هیرۆدۆت)، کە (ئەی. ج. ئاربەری) بە وێنە هێناویەتیەوە، بۆپاڵپشتی ئەم وتەیەی سەرەوە، سوودی زۆرە، کە تیایدا هاتووەو دەڵێ: (هیرۆدوت، باسی دینی ئێرانیەکان دەکاو دەڵێ، کە ئەوان، وەك یۆنانیەکان. نە خاوەن بت بوون، نە بتیان پەرستووە، کەچی یۆنانیەکان بتیان، لە وێنەی مرۆڤ و ئاژەڵ دا دروست دەکردو لە ناو پەرستگادا، دایان دەناو دەیانپەرست - بەسەدەیەك پاش لەناوچوونی دارای هەخامەنشی).

کەوابوو هاتنە ناوەوەی دەیان بیروباوەڕی پووچەڵی دینی و خواڵەی وەك (ئەناهیتا)و (ئافرۆدایت = مێترا)و قوربانی دان لەرێی هەندێشتی پڕوپووچ دا، لە رێی ئاشووریەکان و ئەوجا یونانیەکان و لەپاش بابلیەکانەوە بۆیان هاتووە.

حاڵی حازر، لە ناو کوردەواریی دا، وشەی (ئافرەت) بە خانمی ماڵ، دەوترێو بەردەوام بەکار دەهێنرێو ئەمەش بێگومان لە (ئافرۆدایت)ی یۆنانیەوە، کە خوای جوانی وبەر بووە، بۆمان هاتووەو بەجێ ماوە.

وشەی (ماگا)ی مادیش، چووەتە ناو گریکی و ئەرمەنی و ئاشوری و عارەبی ئێستاشەوە لەگەڵ نەختێ خاڵخاڵ کردن دا، کە وەك (ماگۆس)و (ماگی)و (مۆنج) بێ، بەکار دەهێنرێت.

(پێنج) - لەرووی رۆشنبیریی گشتی یەوە.

بەهۆی ئەنجامی ئەو جۆرە پەیوەندایەتی یەوەو ئەو جۆرە هەڵس و کەوتانەی دراوسێیانی میدیەکان و نەوەکانیەوە، تا ئەمڕۆ، زۆر بە ئاسانی هەندێ کەرەستەی زمانی جۆراوجۆرمان دەست دەکەوێ، کەیەك لەوی ترەوە وەری گرتووەو تائێستەش هەر بە هەمان واتاو ئاوازەوە بەکار دەهێنرێت.

ئەو کەرەستە زمانیانە، لایەنی جۆراو جۆرو چۆنیەتی ژیانی سەردەمەکانیانمان بۆ وێنە دەگرن، بۆ وێنە:

- (شکارتە)، وشەیەکی کشت وکاڵی و ئابووری یە. زۆرتر پەیوەندیی بەو کەسانەوە هەیە، کە تەنیا بۆ (خودپێویستی) خەریکی دەبن. بە شێوەیەکی تر، (شکارتە = ئاشکارتە = ئەشکارتە) بریتی یە، لەچاندنی بنەتۆوی گەنم، یان دانەوێڵەو تەنها بۆ خواردنی ماڵ ومنداڵ، نەك بۆ فرۆشتن.

وشەی (ئەشکارتە = شکارتە) هەروەك من وەها بۆی دەچم تایبەتی یە، بەجێگا شاخاویەکان و کوێستاکانەوە، چونکە، کارکردن لە پێناوی خۆتە سلەلەکردن دا، لە هەمۆو رووبەکەوە دروشمی دینی بووە. ئەوجا، بەکار هێنانی هەمان وشەو بە هەمان واتاو هەمان ئاوازەوەو، لەلایەن سۆمەریەکان و ئاکاریەکانەوە، جۆرە وەرگرتنێکی ئەوکاتە دەردەخا.

هەرلەم رووەوە، بۆمان هەیە، وشەی (بەڕوو)یش بە وێنەیەکی دیکەی قەرز کردنی نەکادیەکان سەر ژمێر بکەین، چونکە داری بەڕوو هەرگیز لەگەرمیان دا ناڕوێ بوونیشی لەزمانی بابلی دا، بە شێوەی (بیلوت = belut) و لەعارەبی ئەمڕۆدا، بەشێوەی (بلوط) پاڵپشتی ئەو قەرز کردنەیە.

هەروەها، هاوبەشی بوونی بەدەیان وشەی دیکەی، وەك (توون)و (دووکان)و (چەوەندەر)و (بەڕە)، لەنێوان زمانی کوردیی ئەمڕۆداو نێوان (ئەکاوی)و (سۆمەری)و (ئاشوری) وێنەیەکی تری ئەو پەیوەندایەتی یەیە.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم.

(١) - مێژوو نووسان، بە تایبەتی ئەوانەیان، کە خەریکی پشکنین و لێکدانەوەی مێژووی میدیەکان و سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتەکەیانن، وەك دەوڵەتێکی یەکگرتووی دەوڵەتە بچکۆلەکان و ستراپنشینەکانی میدیا، بیروڕای جۆربەجۆریان بڵاوکردووەتەوە، کە بەدەگمەن دوانیان لەسەر بیروڕایەك لەو رووەوە یەکانگیربوون، بە تایبەتی لەرووی مێژووی سەرەتای دروستبوون و پێکهاتنیەوە!

ئەوەی، کە لەلامان روون بێ، ئەوەیە، کە لە نووسراوەکانی ئاشووریەکان دا وا دەرکەوتووە، کە ئاشوریەکان مەترسی یەکی زۆریان لە دوژمنێکیان هەبووەو زوربەی کاتیش دەستیان بۆ ئەو دوژمنەیان راکێشاوە، ئەویش میدیەکان بوون، کە دراوسێ ی رۆژهەڵاتیانن!!

ئەو دەست راکێشانەش دەگەڕێتەوە، بۆ ساڵانی (٨٣٦. پ. ز)و ئەمەش بێگومان، ئەوە دەگەیەنێ، کە میدیەکان هەر لە زوویەکەوە خاوەن دەوڵەت بوون، یان بۆمان هەیە بڵێین، پێش ئەو دیاری کردنەی ئاشووریەکان، میدیەکان دەبێ خاوەن دەوڵەت و خاوەن هێز و خاوەن دەسەڵات بووبن!!

لەم رووەوە، وتەکەی مەردۆخ، زۆرتر بەلای راستی دا، دەچێ، چونکە ساڵی (٨٥٣. پ، ز)ی بەدەمی یەکگرتنی دەوڵەتە بچووکە ناوچەیی یەکانی (ماد)و چوونە سەرتەختی (کەیکوباد= ئارباکس)ی داناوە.

مەردۆخ، (زاڵ)، کە یەکێك لەپاڵەوانە بە ناوبانگەکانی ئێران بووە، بە یاریدەدەرو پاڵپشتی (کەیکوباد = کەیقوباد)ی دادەنێ و بەم بۆنەیەشەوە، هەندێ زانیاریی دەربارەی (زاڵ)و وەچەکانیەوە سوود خۆی دەبەخشێ لە شاهنامەی فردەوسی دا، باسی وەچەو نەوەی (سام)و (زاڵ)و (رۆستەم)و (زۆراب) وەك پاڵەوانان و یاریدە دەرانی کەیانیەکان هاتووەو لەو شاهنامەیەدا، پایەیەکی رێزو لێهاتنیان دراوەتێ. لەرووی دینیشەوە، بە (یەزدان پەرست) لەقەڵەم دراون.

لە ناو کوردەواریی ناوچەکانی هەورامان و کوردستانی ئێران دا،

بەدەیان رازو سەرگوزەشتەی ئەو پاڵەوانانە هەن .

سەرهەنگ ئەڵماس خان (میرزا ئەلماس خان)، کە یەکێك بووە، لە ئەفسەرە لێهاتووە کوردەکانی سەردەمی نادرشاهـ وخاوەنی بیروڕایەکی دینی ی کوردیی بووە، لە داستانە شیعری (کە نیزەك ویانزەڕەزم)دا، باسی وەچەزای زاڵ دەکات و بە پاڵەوانی لێهاتوو بەرگەگریان لەقەڵەم دەدات . لەو رازەدا، دەمیان دەباتەوە، بۆ سەردەمی توورانیەکان . ئەو دەمەش، بەپێی بیروڕای مێژوونووسە ئێرانیەکان دەگەڕێتەوە بۆ چەرخی (یانزەهەم ـ دەیەم)ی پێش زایین .

میرزا ئەڵماس خان، هەروەها (فردەوسی)یش، وای دەردەخا، کە زاڵ و وەچەزاکانی (رۆستەم وزۆراب) ئێزدان پەرست دەبن ولەکاتی نارەحەتی و تیگیرانەدا، روو دەکەنە خواو نوێژ ی بۆ دەکەن ولێی دەپاڕنەوە، کە لەو تەنگ و چەڵەمەو نارەحەتیە دەربازیان بکات .

لەو جەنگی، یاخود بابڵێین، داستانە شیعری (کە نیزەك ویانزە رەزم)دا، (ڕۆستەم)ی کوڕی (زاڵ) بە پاڵەوانی شاهـ (کەیخوسرەو = کەی ئەخسار)ی دادەنێ و لەگەڵ توورانیەکان و (ئەفراسیاو)ی شایان دا دەجەنگن .

بەهەرحاڵ، میرزا ئەڵماس خان، بەم جۆرە، رازە هۆنراوەیی یەکەی دەست پێ دەکات و دەڵێت :

«یاحەی، پێم بدەی واتەنێ تەمام
واچووم شەرحی حاڵ، ئەولادانی سام
وە لەفزی گۆران، بوا چوون یەکسەر
داستانی شێران، ئێران سەرانسەر .
چەپەران، یاوان، واتن : نەبەردەن
شا، خەیاڵ، رەزم، ئێرانش کەردەن
ئەوجا، بە غارەت خەسرەو پەرستان
باوەران وەدەس، (رۆسەم)ی دەستان .

(دەستنووسی لای خۆم . هەورامانی)

ئەم وەرگرتەیەش، دیمەنی نوێژکردن وپاڕانەوەیان لە ئێزدان، پیشان دەدا، میرزا دەڵێ :

«زەوارە واتش : دادرەس وەدادم
وە یەکتایی وێت، بدەر مرادم
ئێرانی سوپا، تەمام بێ کەسەن
ئیتیزار وەلوتف شای فەریارەسەن .»

(هەمان، سەرچاوە) .

شاعیری ئینگلیزی، (ماثیو ئارنۆڵد = Matthew Arnold)، دەربارەی جەنگ وزۆرانبازیی وپاڵەوانیەتی نێوان (رۆستەم)و(زۆراب)ی کوڕی دا، لە تووران، بە زمانی ئینگلیزیی، چیرۆکە هۆنراوەیەکی دوورودرێژی بۆ هۆنیوینەتەوە بەم جۆرە دەستی پێ کردووەو دەڵێ :

Sohrab and Rustum

«And the first grey of morning filled the eats,
And the fog rose out of the Oxus stream
But all the Tartar camp along the stream
Was hushed ,and still the men were plunged in sleep.
Sohrab alone he slept not. all night long
He had lain wakeful, tossing on his bed,»

.(English Verse, V.V,P. 297 - 324)

(٢) ـ ئەوانەی، کە بە تەنگ پشکنین ولێکدانەوەی ژیان وبەسەرهاتی خاوەنی دینی (ئاڤێستا) وەن، وای بۆچوون، کە (زەردەشت) لە دەوروبەری سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین، یان لەنێوان سەدەی هەشتەم و دەیەمی دا، لە ناوجەرگەی نیشتمانی (ئێریەن ڤاچ)دا، لە دێیەك لەو دیانەی ناوچەی ئۆرمیە لەدایك بووەو بۆ ماوەی (٧٧) ساڵێ ژیاوە .

لە تەمەنی پانزە ساڵی دا، زەردەشت، بە شێوەی بەرگی دینی وباب و باپیری رووالەتی جل وبەرگی خۆی گۆڕیوەو یەکێ لەو رووالەتە دینیانەشیان بەستنی پشتوێنی ئەستووری دینی بووەو ئەم ناونیشانەش بە تەواوی لەگەڵ پشتوێنی کوردەواریی ناوچەکانی شارەزوورو هەورامان و شارباژێڕو دزایەتی و خۆشناوەتی وناوچەکانی بادینان دا یەك دەگرێتەوە .

ژمارەی پێچاوپێچەکانی ئەو پشتوێنەو ژمارەی گرێیەکانی پێشەوەی لە دەمی زەردەشتی یەکان دا، سێ پێچاو پێچ بوون و سێ گرێ بوون .

لە تەمەنی بیست ساڵانی دا، زەردەشت، بیروڕای دەربارەی دینی باب و باپیریەوە دەگۆڕێ و ئەو گۆڕانەش، بە جۆرێ دەبێ، کە شەوو رۆژ سەری دەخاتە گێژاوی بیرو لێك دانەوەی بیروباوەڕی دینی یەوە .

بۆ ماوەی، نزیکەی دەساڵی، بیری لە دەرباری ئەو جۆرە بیرە دینیایەدا، کە بە پەردەی مێشکی دا دێن ودەچن، مەلە دەکات و تا وەهای لێ دێ، کە هەموو شتێکی لەو رووەوە، لا ئاشکرا بێ !

لە تەمەنی سی ساڵانی دا، وای لێ دێ، کە ئیتر نەتوانێ، ئەو بیرو هۆش وئاوەزە روونەکەی ناو ناخیەوە، بشارێتەوە! بۆیە لەو پێناوەدا، هەوڵ و تەقالایەکی بێ پایانی زۆری دەدا، بۆ ئەوەی دینەکەی ئاشکرا بکات .

لەتەمەنی چل و دووساڵی دا، لە پێناوی بڵاوکردنەوەی دینەکەی دا،
لەتەمەنی چل و دووساڵی دا، لە پێناوی بڵاوکردنەوەی دینەکەی دا،
بریاری ئەوەی دا، کە خۆی بگەیەنێتە جێگایەکی پەناواوکپ تا لە ئەنجامی چەند کۆچەڵکۆچێك دا، لەشاری (بەلخ) گیرسایەوە .

لەوێ، لە ناوچەی (خاوەرزەمین)دا، لای یەکێ لە شاهە حوچەییەکان، کە (کەیویشتاسپ) بوو، مایەوەو بەیاریدەی ئەو، توانی دینەکەی، بە ئاسانی لەو ناوچانەدا، بڵاو بکاتەوە.

بە زمانی (زەند)، کە بەزمانی ئەوسای ناوچەی (باختریا = خاوەرزەمین) دەوترا، ناوەڕۆکی ئاڤێستای بۆ لێك دانەوە تاوەکو بە ئاسانی ىێی تێ بگەن (لەم رووەوە، بە زۆرتر زانین، تەماشای بەرهەمی: زرادشت الحكيم - حياته وفلسفته - حامد عبدالقادر - القاهرة - بکە).

(٣) - دەربارەی بنەماڵەی کەیانی‌یەوە، بیروڕای جۆراوجۆر دەربراوە، هەندێ، وەها بۆچوون، کە شاهانی باپیرەگەورەی میدیەکان بن وپێش هاتنە کایەی دەوڵەتی یەکگرتووی میدیاوە، بە هەزار ساڵێ یان کەمتر خاوەنی دەوڵەتی ناوچەیی بوون و میدیایەکانیش، بە سەر کەلەپووری ئەوانەوە فەرمانڕەوایی‌یان گرتووەتە دەست (تەماشای، مەردۆخ بکە، ل - ١٦١، تأريخ مردوخ).

هەندێکی دیکە، بوونی دەوڵەتێ، بە ناوی کەیانیەکانەوە، بە ئەفسانەی لەقەڵەم ئەدەن. (لەم رووەوە زوربەی سەرچاوە عارەبی‌یەکان لەگەڵی دان).

هەندێ سەرچاوەی دیکە، وەها بۆی چوون، کە لە باختریادا، بە تایبەتی لە (بەڵخ)دا، بە ناوی دەوڵەتی کەیانی‌یەوە، دەوڵەتێ هەبووە.

هەندێکی دیکەش، لایان وایە، کە دەوڵەتی (کەیانی) یەکسەرەو پاش پێشدادیەکان دامەزراون. (تەماشای، نشريه أنجمن فرهنگ ایران باستان، ابراهيم بورداود، بکە).

بەبیروڕای ئێمە، ئەوەی مردۆخ وتوویەتی (لەبارەی کەیانی‌یەوە) زۆرتر بەرەو راستی‌یە، چونکە ئەو داستانە شیعرانەی، کە بە شێوەی هەورامانی هەن وباون - (داستانی کەیخوسرەو ئافراسیاب وداستانی رۆستەم و زۆراب وداستانی حەوت خوانی رۆستەم وداستانی کەنیزەك و یانزەرەزم و. . . . . هتد).

زۆرتر باسی شاهانی کەیانی (ئەوشاهانەی، کە بە نازناوی کەی ناوەکانیان، دەستیان پێ کردووە) دەکەن، کە شەڕیان لەگەڵ شاهانی توورانی‌دا کردووە، . مێژووی ئەورووداوەش دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پێش زایین، یان تەختێ کەمتر لەوە.

بەم بۆنەشەوە، دەبێ وشەی (کەڤی = kavi) ئاڤێستایی، کە بە واتای (گەورە) یان (خودا)، دێو رووالەتی وشەی (کەی)یە، بهێنینەوە یاد.

(٤) - لەسەرەتاوە، زمانی ئاڤێستا، بە شێوەزمانی دایکزادی خاوەنی ئاڤێستا زەردەشت بووە، کە ناوچەڤی ناوچەکانی ئێریەن ڤاچ بووە، لەبەر ئەوە، ناوەڕۆکەکەی، لە لایەن دانیشتوانی خەڵکی خاوەرزەمین و بە تایبەتی وڵاتی (کەیویشتاسپ)ەوە، کە باختریا بووە، کەمتر زانراو بووە، یان تا رادەیەك نەزانراو بووە، بۆیە زەردەشت، وای بەباش زانیوە، کە ناوەڕۆکەی بە زمانی باختریا، کە ئەوکاتە زمانی (زەند)یان پێ وتووە، لێك بداتەوە، بۆ ئەوەی، بە ئاسانی دانیشتوانی ئەو ناوچانە لێی تێ بگەن.

شایانی باسە، کە هەندێ سەرچاوە، وای لەقەڵەم دەدەن، کە زمانی (زەند) نزیك هەزار ساڵ پێش زایین زمانی سەرپاکی ئێران بووبێ (تەماشای: ل - ٢٤ - اطلاعات عمومي جديد - م - رياحي پور)

لێکدانەوەی ئاڤێستای کۆکراوە، لە لایەن ساسانیەکانەوە بە شێوەی زمانی پارسیك هەر هەمان ناوی (زەند)ی وەرگرتووە. وادیارە، وشەی (زەند - = زند) جگە لەوەی کە ناوی کۆنی ناوچەیەو ناوی کۆنی زمانی ئەو ناوچە کۆنەیەشە، هەروەها بە واتای (لێکدانەوە)ش هاتووە!

(٥) - نامەی تەنسەر، لەلایەن گەورەترین پیری‌دینی سەردەمی ئەردەشێر (٢١٢ - ٢٤١)ەوە، (بە فەرمانی ئەردەشیر)، نووسراوە.

گوایا، ئەم پیاوە دینی‌یەش، بۆیە (تەنسەر) یان پێ وتووە، چونکە مووی تەنی، لە هی سەری پتر بووە.

تەنسەر یەکێك لەو گەورە پیاوە دینیانە بووە، کە زوربەی زۆری ئاڤێستای لەبەر بووەو بە فەرمانی (ئەردەشیر)، سەر لەنوێ ئاڤێستای کۆ کردووەتەوە.

بەهەرحاڵ، نامێلکەیەك، بە ناوی (كتاب تنسر)ە، لە لایەن (يحيى الخشاب) عەمیدی کۆلیجی ئەدەبیات، لە قاهرە، ساڵی (١٩٥٤)، بەزمانی عارەبی، لە چاپ دراوە.

لەو نامێلکەیەدا، گەلێ شتی ئەو سەردەمەی ئەردەشێر و فەرمانی دینی دەربارەی جۆری هەڵس وکەوتی نارەواوە، تیایە. (تەماشای، كتاب تنسر، أقدم نص عن النظم الفارسية قبل الاسلام - يحيى الخشاب - القاهره، بکە).

(٦) - مانی، لەبنەڕەتەوە ئێرانی‌یەو هەندێ هەواڵیش وەها دەگەیەنێ، کە دایکی (مانی) لەبنەماڵەی شاهانی ئەشکانی‌یەو لە کات و دەمێکیش دا، خاوەن تەخت و تاراج بوون.

ناوی باوکی (مانی)، کە (فاتك) بووە، خەڵکی شاری (هەمەدان) بووەو بۆ وڵاتی (بابل) کۆچی کردووەو لە دێیەك دا، کە کەوتووەتە ناو جەرگەی ناوچەی (میسین)ەوە، نیشتەجێ بووە.

باوکی (مانی)، (فاتك) لەوێ لە کۆبوونەوەی کۆمەڵەی (المغتسله)دا ئامادە دەبێ و بەم جۆرە مانی (کە ساڵی ٢١٥ - ٢١٦)ی زاینی، لەکۆشی ئاینی (المختسله)دا، لەدایك دەبێ و بەو دینە گۆش دەکرێ!

مانی، لەو دینانەی، کەلەسەردەمی‌دا باو بوون، بە قووڵی و بە وردی لێیان دەکۆڵێتەوەو دەیان پشکنێ!

پاش ماوەیەکی پشکنین لەو رووەوە، لە تافی تەمەن پێ گەیشتنی‌دا، (مانی) وەها بڵاوی کردووەتەوە، کە ئەمیش (پەیامبەر)ێکەو دەیەوێ، کاری دینی خۆی لە (بابل)دا، تەواو بکات. هەروەك چۆن (بەد) لە

هینـدستـان داو (عیسـا) له رۆژ ئاواداو زەردەشت له ولاتی ئێـران دا دینی خۆیان بلاو کردەوە، ئەمیش، خۆی دەیەوێ زیاتریش لەوان هەنگاو بنێ و (خاتم الأنبیاء) بێ!!

به هەرحاڵ، مانی، ساڵی (٢٧٦)ی زاینی له سێداره درا.

مانی جگه لەوەی له هونەرمەندێکی بێ هاوتا بووچ لەنەقش کردن وچ له وێنه کێشان دا، هەروەها خۆش نووسێکی بێ وێنه بوو.

یەکێـك، له کتێبـه دینی یـەکـانی (شابورقان) بوو، که له کاتی چوونه سەرتـەختی شاپـووردا، مانی پێشکەشی به (شاپوور) کردو به ئاشکرایی و به وێنەیەکی رەسمی دینەکەی، له لایەن (شاپوور)ەوە، پەیرەوی کرا!

جگـه لەوە، مانی خۆی دەستکـاری ئەلف وبێ ی نووسینی پالـەوی کردووە، که بگونجێ و بەو پێیەش، خۆی یەکێکه له نووسەرەکانی.

بەهـەرحـاڵ، باسکـردنی نامـه دینیـەکـانی مانی، که به (پـارسی ساسـانی)و به (پـەرثی)و به (ئـارامی) بلاوی کردوونـەتـەوە، لەرووی بەراوردکـردنی زمـانـەوانی یـەوە، دەورێکی یەکجـار گرنگیـان هەیـه، بۆ دیـاری‌کـردنی هەنگـاونانی ئەوشێوە زمانانه، بەرەوپێشکەوتن وله کات و دەمێکی تایبـەتی‌دا. (تـەمـاشـای، تراث فارس ئه. جی. ئاربـەری، بەعـارەبی، ل ـ ٢٣٦ ـ ٢٤٤ بکـەو ئەگـەر ویستیشت دەربـارەی مانی ـ یەوە، زۆرتـر بزانی تەمـاشـای، بەشی چوارەم، بلاد فارس في عهـد الساسانین، کریستنسن، بەعارەبی، بکه).

(٧) له بەرهەمی «من تراثنا اللغوي القدیم ـ طه باقر»و (جولات تأریخیة بین مواطن الآثـار في شمـالي العراق» گەلێ کەرەستەی زمانی کۆنی جۆر به جۆری کوردستـانی عیـراق ـ مان بۆ ئامادەکراوەو که ئەمەش بێگومان به هۆی لێکـۆڵینەوەی بەراوردەوە، دەمانگەیێنه ئەنجامێکی سوودبەخشی بێ هاوتـاوە بەتـایبـەتی لەرووی دیـاری‌کـردن وناسینی کەرەسته زمانیەکان و دەستنیشان کردنی رەگەزیی زمانی‌یان.

(٨) ـ ئەگـەر ویستت لەم رووەوە، زانیـاریی زۆرتـرت دەست بکـەوێ، بەبیـروڕای ئێمـه بگەڕێیتەوە، بۆ بەرهەمەکەی (د. جەمال رەشید)، که به ناوونیشـانی؛ (لێ کۆڵینـەوەیـەکی زمـانـەوانی دەربـارەی مێژووی ولاتی کوردەواری ل ـ ٣٠٢) ەوەیه.

(٩) ـ حەوت دیـواره کۆنـەکـەی شاری هەمـەدان، یەکێکـه، یان کارێکه لەوکـاره هونـەری یـه ئەنـدازیـاریـانەی‌ی جیهان، که سەرسوڕهێنەری به تەماشاکەریان دەهێنن.

مەردۆخ، وەها بۆی چووه، که شاری (هەمەدان) پێش ئەوەی بکرێته پایتەختی میدیەکان، هەبووەو لەلایەن شایێ لەشایەکانی بابلەوە دروست کراوە. ئەوجـا، نوێ کردنـەوەی‌ویان وپۆڕکردنی‌و دروست کردنی حەوت دیـواری بەرزو ئەستـوورو قوللەدارو هەریـەك لەرەنگێ، به فەرمـانی (کەیقوباد) شاهەنشاهی میدیا بووه.

هەروەهـا، مەردۆخ، وەهـا تێمـان دەگەیەنێ، که له نێوان دیوارێك و ئەوی تردا، مەیـدان وپانتـایی‌یـەك هەبووە، کەکۆشکی سەرەك هۆزێکی تیـادا بووه. بەوجۆره، نێـوان هەر دیـوارێـك ویەکێکی دیکـه کۆشکو سەرەك هۆزێ بووه تاوەکو دیواری ناوەڕاست، یاخود حەوتەمین دیوار، که کۆشکی شاهی میدیەکانی تیادا بووه.

رەنگی دیـوارەکـان، هەروەك مەردۆخ، باسیـان دەکـات، یەکـەم سپی‌بـووەو دووەم رەش و سێیـەم سوورو چوارەم شین و پێنجـەم پرتەقاڵی (نارنجی)و شەشەم زیوی‌و حەوتەم زێڕیی بووه،

بەو پێیه، حەوت سەرەك هۆز لەو شارەدا، لەنێوان دیوارێك و یەکێکی دیکـەدا، که به دەوران دەوری شاری هەمـەدان دا کرابـوون، کۆشکی سەرەك هۆزێ دروسـت کراوەو بێگـومـان، ئەم حەوت سەرەك هۆزەو شاهەنشاهـ، پێکەوه ئەنجومەنی سەرکردایەتی‌یان دروست کردووه.

مەردۆخ، بۆ ئەو وتـەیـەی سەرەوەی، پەنـای بردووەتـه بەر سەرچاوەی (پیرنیا، ل ـ ٥١)و (ملل قدیمة مشرق، لـ ٣٧٨)و (تأریخ قدیم اورمان، ل ـ ١١٨). (تەماشای، تأریخ مردوخ، ل ـ ١٧٠ ـ بکه).

ئەگـەرچی مەردۆخ، ناوونیشـانی حەوت دیـواره دەورانـدەوریـەکانی شاری هەمـەدانی چاك دەرخستبـوو، بەلام، بەداخـەوە، ناوی حەوت هۆزەکـەی نەهێنـابـوو، بۆیـه پەنـامـان برده بەر سەرچـاوەری وەك (میدیا ـ دیـاکـۆنوف ـ کوردیی)و ئەوەمان دەست کەوت، که ئەو هۆزانەی یەکیەتی مادیان دروست کردوه، ئەمانه بوون!

(١) ـ بۆوسه = بەوسه، بۆوشه = Bousai

(٢) ـ ستـرەوکنەت = سترەوکنات = Strouknates

(٣) ـ پـەرەتاکن Paretakenoi

(٤) ـ ئاریزانتی Arizantoi

(٥) ـ بـــەودی Boudioi

(٦) ـ مـــاگـ Magoi

دیـاکـۆنـۆف، ئەم ناوانـەی، له سەرچـاوه ئاشـووریـەکـانـەوه یان یۆنـانیەکانەوه وەرگرتووەو ناوی یەکێکیشیان نی‌یەو ئەمەش، لەوه دەکات، کەنـەختێ ئاڵ و به دەنگـەبـزوێنـەکانیانەوە بەهۆی زمانی ئاشووریەوه یان هی یۆنانیەوه رووی دابێ.

ئێمـە، وەهـا بۆی دەچین، که ناوی هۆزی حەوتـەم، (مـادا) بێ و لەهـەمـوویشیـان دەم دارتـرو بەهێـزتـر بووبێ و یەکـەم شاهی مادی یەکگرتووش بێگومان لەهۆزی (مادا) بووه.

دەمـەتەقێ کردنی ئەم ناوانه، لەلایەکی دیکەوه، به فراوانی دەکەین و بەراوردیان، لەگەڵ قەدوریشەی ئاڤێستایی و کوردیی ئەمڕۆدا، دەکەین.

تاريخ مسيرة اللغة الكوردية

محمد أمين هوراماني

ان المصادر من الوثائق المدونة والمنقوشة والتي بامكانها ان تزودنا مباشرة، بالمعلومات الضرورية الكافية عن وصول اجداد الكرد القدماء والميديين وثقافتهم ولغتهم قليلة جداً، أو تكاد تكون معدومة لحد الان.

ورغم ذلك، بامكاننا ان نحصل على معلومات قيمة ومفيدة جداً عن الميديين والكرد ولغتهم وثقافتهم وتأريخهم وعلاقاتهم المختلفة والمتنوعة مع الشعوب المجاورة لكنها بصورة متفرقة وفي بعض الأحيان متضاربة وذلك في خفاياو بطون بعض الكتب والمصادر الأجنبية المختلفة التي كتبت ونشرت عن الشعوب الايرانية وحولها فيما إذا اعتمدنا على الطريقة العملية الكفيلة بتمحيص تلك المعلومات وإنتقائها.

فقد أعتمد هنا، في أول الأمر وكلياً على جمع المعلومات من المصادر الأجنبية الكثيرة المختلفة والمتنوعة، ودرس، جميع جوانب تلك المعلومات والمصادر، ومن ثم وضع تلك المعلومات في ميزان الدراسة المقارنة، أخدة بنظر الاعتبار الجوانب التأريخية واللغوية والدينية والسياسية والجغرافية والاقتصادية لبلاد كوردستان وفي المراحل المختلفة إبان الحكم الميدي والهخامنشي والهيليني والاشكاني والساماني والعربي الاسلامي، وعن طريقها، وحسب رأينا، أنتقينا معلومات كافية، وعلى ضوئها توصلنا الى:

أن اللغة الكوردية الحالية المتمثلة بلهجاتها (باستثناء المفردات الدخيلة والغربية فيها) بموادها الأولية النقية، هي حفيدة اللغة الميدية وعليه والظروف التي مرت فيها، منذ مرت (اللغة الكوردية) بمراحل متعددة ومختلفة وبفترات زمنية متفاوته، يمكن حصرها بصورة تقريبية في المراحل التالية:

١ - مرحلة اللغة الكوردية القديمة.
٢ - مرحلة اللغة الكوردية الوسطىٰ.
٣ - مرحلة اللغة الكوردية وظهور اللهجات.
٤ - مرحلة ظهور اللغة الكوردية الأدبية (الكوردية الحديثة)

فللدراسة اللغة الكوردية القديمة، التجأنا الى ثلاث نقاط رئيسة، ألا وهي:-

أ - دراسة بلاد كوردستان لفترة اكثر من سبعة قرون قبل الميلاد وبصورة خاصة من الناحية الجغرافية والدينية والأقتصادية والتأريخية والثقافية والقصد منها تشخيص اللغة المتداولة بين شعوب بلاد كوردستان لتلك الفترة.

ب - عدم أهمال المعلومات التي تشرت عن بلاد كوردستان و شعوبها ولغتها وتأريخها، سوى أكانت تلك المعلومات منشورة في المصادر الأجنبية أم في المصادر الكوردية والعربية، والاستفادة منها.

جـ - فقد فُقد أثر بعض المفردات اللغوية، للغة الميدية المتمثلة ببعض الاسماء وبعض المفردات والكلمات، التي التقطت قسم منها ضمن تدوينات اللغة الفارسية القديمة وبعض المصادر الأخرى التي نشرت معلومات قيمة عن الشعوب القديمة لبلاد ايران القديم، فهذه المفردات تشمل بعض الجذور والسيقان اللغوية للكلمات والمفردات الميدية من اسماء لشخصيات ميديه، وأمكنة استراتيجية مهمة أخرى.

فاستناداً، الى تلك المواد الأولية اللغوية الميدية، استطعنا ان نشخص كلمات ومفردات ميديه اصيلة في اللغة الكوردية الحالية، وعليه سلكنا طريقة الدراسات المقارنة بين تلك المواد الأولية اللغوية وبين مثيلاتها في اللغة الفارسية القديمة وبينها وبين اللغة الأفستيه (الگاتات)، وبينها وبين اللغة الكوردية الحالية، تبلورت لدينا نتائج مهمة، وكالآتي.

١ - هناك تشابه كثير بين اللغة الميدية واللغة الفارسية القديمة
٢ - هناك تشابه كثير جداً بين اللغة الميدية واللغة الأفستية
٣ - هناك تشابه كثير جداً بين اللغة الميدية واللغة الكوردية

الا ان أوجه التشابه الموجود بين اللغة الميدية واللغة الأفستية اكثر بكثير مما هو موجود بينها وبين اللغة الفارسية القديمة، وبالاحرى أن اللغة الأفستية تعتبر لهجة من لهجاتها الدينية، وعلى هذا الاساس، استند المقال هنا، على دراسة المنعطف الشعري من (الگاتات) لغرض تحليلها لغوياً، كنموذج للغة الكردية القديمة، لغرض مقارنتها باللغة الكردية الحالية من حيث الأصوات وتكوين وتركيب ونحت الكلمات وتكوين الجمل.